

Class _____

Book _____

PRESENTED BY

'S-GRAVENHAGE
EN SCHEVENINGEN

UITGEGEVEN IN OPDRACHT
VAN HET
GEMEENTEBESTUUR

1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880
1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900

427
651

ALGEMEEN NEDERLANDSCH VERBOND
AFDEELING BOEKVERSPREIDING
Loot 34 - Der Haag - Holland

71

'S-GRAVENHAGE
EN
SCHEVENINGEN

Haar

'S-GRAVENHAGE
EN SCHEVENINGEN

UITGEGEVEN IN OPDRACHT
VAN HET
GEMEENTEBESTUUR

5913

STADHUIS.

Sticht

1871
1872
1873
1874
1875

U. H. W.
. H. 33 A 5
1913 2

DE VIJVER C. 1600.

EERSTE HOOFDSTUK.

I. GESCHIEDENIS.

Voen, in 1517, de Italiaansche kardinaal Luigi d'Aragona na een reis door Noord-Italië, Tirol, Beieren, de Rijnlanden en de Zuid-Nederlandsche gewesten, ook den Haag bezocht, was hij verrukt van hetgeen hij er zag. In zijn reisverhaal, dat bewaard is gebleven, teekende hij dat met de volgende woorden aan: „op een mijl afstand van Delft vonden wij een dorp zonder muren, den Haag genaamd, zoo mooi als ergens ter wereld. Het kan zich meten met elke groote en mooie stad. En hoewel in Holland over het algemeen de mooiste Vlaamsche vrouwen zijn, hier zijn deze bovenal 't allermooiste. In genoemd dorp ziet men een paleis van den Roomsch Koning, zeer mooi, waarnaast een Vijver met water en een fraaie Kerk". In hoeverre de Haagsche vrouwen en meisjes door de eeuwen heen de reputatie, haar door den levenslustigen kerkvorst toegekend, hebben weten te handhaven, is

een zaak welker beoordeeling aan den lezer zij overgelaten. Maar het is zeker, dat hij in zijn opgetogenheid over de schoonheid van het dorp-zelf niet alleen bleef staan. Een zijner landgenooten, de bekende Guicciardini, die 50 jaar later van onze gewesten een uitvoerige beschrijving in het licht gaf, vond voor den Haag de betiteling uit van het schoonste, rijkste en grootste dorp van Europa, en landgenoot en vreemdeling heeft die sedert overgenomen en goedgekeurd. En als wij ons bedenken hoe het oude den Haag gelegen moet hebben aan den voet der duinen, met zuidwaarts uitgestrekte groene weiden en noordwaarts het dichte geboomte van het Bosch, dan kunnen wij ons de verrassing begrijpen, temeer als wij dan als middenpunt van dat dorp het groote koningspaleis verrijzen zien, welks aan afwisseling rijke gevels zich spiegelen konden in een grooten, klaren vijver!

Maar niet slechts den roem zijner schoonheid, veel méér dankt den Haag aan dat paleisgebouw, namelijk zijn ontstaan en zijn bestaansmogelijkheid zelf.

In het midden der dertiende eeuw namelijk besloot Willem II, graaf van Holland, die in 1247 tot Roomsche Koning van het Duitsche Rijk verkozen was om een met zijn positie meer in overeenstemming zijnd paleis in zijn erflanden te stichten. Hij koos daarvoor de plaats „Die Haghe” waar hij reeds een klein jachthuis bezat en welke zich door hare ligging daartoe bijzonder goed leende. Het lijkt aannemelijk, dat hij daarbij opzettelijk bleef buiten een der groote steden van zijn graafschap, waardoor hij zich en zijn opvolgers de gevaren bespaarde, die bijvoorbeeld de Vlaamsche graven van de Gentenaren te duchten hadden! Veel

DEN HAAG IN 1597.

genot heeft hij intusschen niet van zijn bouwwerk gehad, daar hij in 1256 sneuvelde; eerst zijn zoon Floris V kon het paleis in zooverre voltooiën, dat hij een Grootte Zaal, nu nog het sieraad van het Binnenhof, vóór de door zijn vader gebouwde woning plaatsen deed. Het spreekt van zelf, dat rondom dit grootte hofgebouw een reeks van kleinere verzezen. Allereerst kwam er een Kapel, daarna gebouwen voor de verschillende dienaren van den Graaf, terwijl langzamerhand verschillende aanzienlijke edelen, zich dicht bij het Hof woonhuizen lieten zetten. De meesten daar, waar wij nu Vijverberg, Kneuterdijk en Voorhout vinden; enkele ook in het dorp. Want naast de paar boerenwoningen, die reeds uit de dagen van 's-Graven jachthuis dateerden, had zich een klein dorp ontwikkeld: de bouw van het Hof, de voorziening in de

DE VIJVER C. 1600.

daaglijksche behoeften ervan, de bediening en dergelijke meer, vereischten een bevolking van onderhoo- rigen. Eene beek die uit de duinen kwam en rondom het Hof liep, scheidde dit dorp van de woonplaatsen der aanzienlijken. In de dagen van Albrecht van Beijeren, in het einde der 14de eeuw toen de groote vijver ge- graven werd en de Vijverberg ontstond, zoodat het kwartier der aanzienlijken zijn tegenwoordigen vorm ging aannemen, was ook het dorp zoo uitgebreid, dat de geburen met gunsten en rechten werden begiftigd en het rechtsgebied werd afgepaald.

Dat dat noodig kon zijn volgt ook uit eene andere om- standigheid, namelijk uit deze, dat zich in het dorp een eigen economische ontwikkeling begon te voltrekken; er ontstond een eigen industrie, dezelfde welke in zoo vele der Vlaamsche en Hollandsche steden tot bloei kwam, n.l. de draperie. Reeds in het einde der 14e eeuw vinden wij, dat de Haagsche lakenwevers voorzien kunnen in een groot deel van de behoeften van het Hof, en in de 15e eeuw neemt die nering een verbazing- wekkende vlucht.

DE VIJVER C. 1620.

De Bourgondische hertogen immers hadden het bewind over deze gewesten aanvaard, hadden er de rust en orde hersteld en zodoende aan nijverheid en handel een betere en veiliger ontwikkeling mogelijk gemaakt. Den Haag profiteerde daar spoedig van en een zeer aannemelijke schatting berekent, dat er in het midden der 15e eeuw een kleine duizend arbeiders van de lakenindustrie bestonden. Het was niet meer alleen het Hof waarvoor zij werkten; de Haagsche lakens werden verzonden naar tal van plaatsen, zelfs tot diep in het Hanze-gebied, en gedurende enkele tientallen jaren nam deze Haagsche nijverheid een plaats in dadelijk volgende op de Hollandsche lakenstad bij uitnemendheid: Leiden.

Zoo zien wij zelfs enkele malen het groote, vredige dorp verontrust door hevige arbeidsgeschillen: van een tweetal groote werkstakingen, waarbij honderden volders uit de stad trokken, werd de eerste door de arbeiders verloren maar bracht de tweede belang-

DE PLAATS C. 1770.

rijke verbeteringen in hunne arbeidsvoorwaarden. Doch die drukke bedrijvigheid, die welvaart en bloei waren niet van langen duur; de concurrentie van Leiden, Schiedam en Amsterdam was ten slotte te machtig en toen daarbij nog die kwam van Schotland, dat evenals den Haag tweedesoots laken produceerde, ging de nering geheel achteruit.

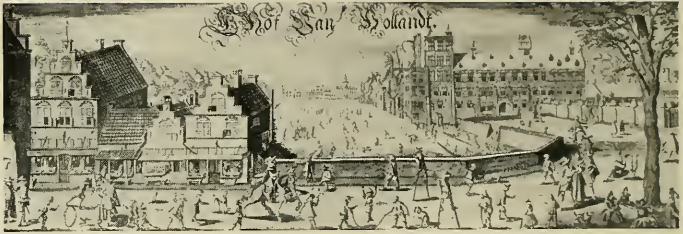
Bovendien beleefde men toen die geheele omwenteling in de economische verhoudingen welke het begin der 16e eeuw kenmerkt, waaruit eerst na tientallen van jaren nieuwe vormen vastheid konden aannemen. In die stormachtige 16e eeuw kwam den Haag zijn ondergang nabij. De draperie was verlopen en de voordeelen, die het altijd van een weelderig Hof genoten had, hadden een einde genomen, doordat dit Hof voorgoed naar Brussel was verplaatst.

De jaren van den opstand tegen Spanje brachten tot die ellende voor den Haag het hunne bij; het dorp

HET BINNENHOF C. 1650.

zonder muren werd dan betrokken door de Geuzen, dan door de Spanjaarden: de rijke inwoners verlieten het voor een veiliger verblijf in de steden, de arme bleven alleen met steeds geringer verdiensten over. Toch is de plaats deze jaren dóórgelkomen en is het met de geheele provincie Holland krachtig en rijk eruit te voorschijn getreden. Toen het eenmaal veilig was en er van Spaansche troepen niets meer te duchten viel, werd het bestuur des lands hier weder overgebracht. Het oude gravenpaleis, het Binnenhof, werd ingenomen door de verschillende regeeringscolleges der Republiek, en de Stadhouder kreeg daar zijn woning. En hoe meer de Republiek in kracht en in roem vooruitging, hoe voorspoediger het ook ging met den Haag. De aanzienlijke regeeringspersonen uit de verschillende steden,

HET BUITENHOF C. 1640.

de hooge ambtenaren, de officieren van het leger, en die groote menigte voorname vreemdelingen, die in dat leger dienstnemen kwamen, zij allen gaven aan het Haagsche leven een zeer bijzonder en zeer eigenaardig cachet. Holland werd een macht van beteekenis in Europa: de groote staten zonden bekwame staatslieden om als gezanten hunne belangen bij de Republiek te behartigen. Zij ook kwamen naar deze stad, waar hun weelderige hofhoudingen nieuw vertier brachten en de bestaande welvaart vermeerderden. In de eerste helft der 17de eeuw, onder Prins Maurits, en vooral onder den prachtlievenden, kunstzinnigen Frederik Hendrik was den Haag een plaats van weelde, van vertier, van levenslust en vermaak. Terwijl die Stadhouder zelf in de nabuurschap groote lustverblijven bouwen liet, en zijn vrouw diep in het Haagsche Bosch een kunstrijke Oranjezaal liet verrijzen, bleven de regenten en patriciers niet achter met in de stad grootsche woonhuizen te stichten, die nu nog bewondering wekken kunnen. Een neef van den Stadhouder bouwde aan den Vijver het door den grooten Van Campen — bouwmeester van het Amsterdamsche raadhuis — ontworpen Mauritshuis. De Schutters bouwden zich een Nieuwen Doelen, nu Gemeente-Museum, en

8

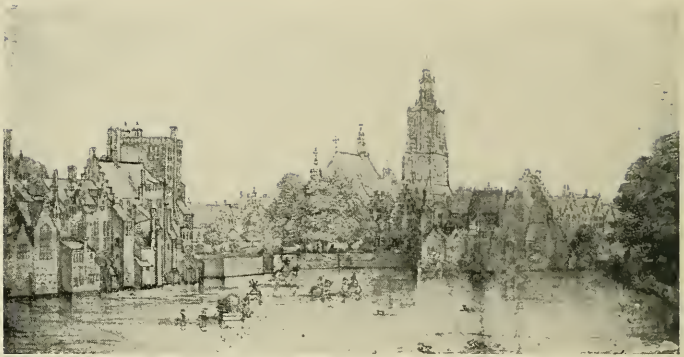

DEN HAAG, c. 1710.

tusschen beide gebouwen verrezen aanzienlijke patri-
cierwoningen. Zoo was het ook in tal van andere kwar-
tieren: Prinsegracht, Nieuwe Voorhout, Princesse-
gracht, Heerengracht dateeren uit dat midden der
17de eeuw.

Dichters bezongen de stad. Bouwmeesters en schilders
waren er welkom en vonden er werk. Ravesteyn, Van
der Maes, Mijtens en Hanneman — ziedaar vier uit-
muntende portretschilders van hun tijd, allen werkende
in den Haag, vormende een eigen Haagsche school.
Naast hen Van Goyen, Potter, Abraham van Beyeren,
Jan Steen elk meester in een ander en eigen genre. En
ook het luxe-handwerk bloeit: een fabriek van goud-
leer, een andere van gobelins vinden een ruim bestaan.
Terwijl de huizen van buiten de strenge lijnen aan-
nemen van Van Campen en zijn school zijn zij van
binnen vol van een bijna overladen pracht.

De jaren van Frederik Hendriks Stadhoudersschap en

GEZICHT OP DE GROOTE KERK C. 1600.

van het eerste Stadhouderslooze tijdperk, de meest roemvolle periode der Republiek, zagen we dus ook den Haag in groei en welvaart toenemen. Toch was het tijdperk dat er op volgde weinig minder merkwaardig. De groote bloei was voorbij, de sterke kracht gebroken; de dichters, de schilders, de bouwmeesters stonden niet meer gelijk met die van 50 jaar vroeger. Maar toch is, voor den Haag althans, de regeering van den Koning-Stadhouder Willem III nog weder eens een schitterende tijd geweest.

Vooraf wel omdat het toen sterker dan ooit het karakter van luxe-stad vertoonen kon, een rijkdom van bouwwerken de stad toen typisch en karakteristiek maakte, zoodat men daarin nog in schoone volledigheid zag, hetgeen waarvan nu slechts hier en daar nog de sporen te vinden zijn. Als wij bedenken hoe zeer reeds die enkele sporen ons stemmen kunnen, dan worden wij gewaar hoe schoon het voorheen wel geweest moet zijn!

Intusschen moet men daarom niet denken, dat ook de
10

BUITENHOF, c. 1770.

18de eeuw niet haar eigen noot wist te plaatsen in dat geheele gamma! De Fransche bouwmeester Daniël Marot, door Willem III hierheen gebracht, bereidde den weg naar de grootere elegantie, der Fransche kunst eigen. Het nieuwe gedeelte van het Stadhuis, het groote huis van den Duitschen Gezant op den Vijverberg, het oude paleis der Amsterdamsche regenten, nu Ministerie van Buitenlandsche zaken op het Plein, het schitterende gebouw dat nu de Koninklijke Bibliotheek huisvest aan het Voorhout, het tegenwoordig paleis der Koningin Moeder, vlak daarbij, — al die 18de eeuwse gebouwen zijn even zoovele sieraden geworden van onze stad, getuigenis afleggende van den zich verfijnenden smaak en van den weelderigen rijkdom harer bewoners; mag men daarvan een tweede bewijs vinden in het feit, dat hier, in de tweede helft dier eeuw, zich een porceleinfabriek staande kon houden met een even elegant als fraai fabrikaat?

OUDE VROUWEN- EN KINDERHUIS OP HET SPUI c. 1770.

Doch aan het einde der eeuw pakten zich donkere wolken samen boven deze stad. Fijnheid van smaak en smaakvolle geleerdheid waren niet voldoende om de onbekwaamheid als regenten van de Hollandsche patriciërs te vergoeden. Zelfzucht, gemakzucht, corruptie brachten de Republiek aan den ondergang, en de Stadhouder, Willem V, was niet instaat haar te redden, Het volk — de middenstand — eischte daarbij zijne rechten op aandeel in de regeering op, doch was te zwak die eischen zelf te verwerkelijken, — en zoo werd de hulp der revolutionaire Franschen ingeroepen, die in 1795 den Stadhouder uit het land verjoegen en de aristocraten ontzetten uit de regeering. De roes duurde kort. De Fransche hulp moest duur worden betaald. Ook doordat de nieuwe Bataafsche Republiek het lot deelde der nieuwe Fransche en alle wisselvalligheden

BINNENHOF, c. 1770.

onderging van een oorlogstoestand, waartegen zij niet was opgewassen. De oorlog met Engeland kostte ons dus onze oorlogsvloot, onze handelsschepen, onze koloniën.

Dit alles deed zich ook in den Haag geducht gevoelen: met de weelde was het gedaan, de armoede nam zelfs hand over hand toe, en toen de door Napoleon aange-stelde Koning de residentie uit de stad verlegde, leek het wel of zij haar ondergang nabij was. Zonder industrie van eenige beteekenis, levende in hoofdzaak van het vertier door het verkeer van vele aanzienlijken aan-gebracht, beteekende vermindering van dat verkeer, en bezuiniging in elk opzicht, een getroffen worden in de hartader van haar bestaan.

Nog erger werd dit toen na 1810 de inlijving bij het Fransche Keizerrijk-zelf den druk der offers in menschen en in geld nóg verzwaarde. Een vergelijking van

HET OOSTELIJK DEEL DER STAD IN VOGELVLUCHT, c. 1730

de prijzen der eerste levensmiddelen leert, dat die in den tijd van één menschenleven met iets méér dan de helft waren gestegen, het aantal der aan alles gebrek hebbenden steeg in 1812 in den Haag tot 1500 personen of niet minder dan 4 $\frac{1}{10}$ der geheele bevolking, voor een 300 tal moest onderdak gevonden worden in leegstaande kazernen! Dit maakt het begrijpelijk, dat, toen, na den slag bij Leipzig, de ontbinding van het groote Keizerrijk begon, de bewoners van den Haag onder de eerste waren om tot een afval van Napoleon het voorbeeld te geven. De opstand begon in Amsterdam, maar de eigenlijke omwenteling werd voltrokken door den Haag, waar het gezag werd opgenomen in naam van den zoon van den in 1795 verdreven prins van Oranje. Zoo werd, toen Nederland zijn plaats, — zij het ook een bescheidene, — in de rij der volkeren weer innam den Haag weder residentiestad, waarheen ook de regeeringsbureaux weder werden verplaatst.

BUITENHOF MET GEVANGENPOORT.

De geschiedenis der stad daarna, in de eerste helft der 19de eeuw is die van een langzamen, men zou zelfs kunnen zeggen tragen groei. Het is die van de gansche natie. Eerst in de tweede helft der eeuw komt er meer vaart en krachtiger beweging. Overal zien wij nieuwe krachten aan het werk, het bloed schijnt iets sneller te stroomen. De kunst, die met bezadigde kalmte langbegane wegen had bewandeld, zocht en baande zich nieuwe. Den Haag was wel de plaats waar de bewegingsruimte der kunstenaars het grootst was, en de schilderkunst, die hierbij in het voorste gelid trad, trok op onder leiding van de „Haagsche school“. Den Haag, de luxestad van de Republiek, werd de kunststad van het Koninkrijk. Slechts de namen van Bosboom, en Weissenbruch, Mauve en Israëls, ten slotte de drie broeders Maris, geboren in een

GEMEENTE-MUSEUM.

Haagsche arbeiderswoning, behoeven genoemd te worden om de roem daarvan duidelijk te doen uitschijnen. Intusschen was ook op ander gebied der stad nieuw leven toegestroomd: zij had zich opnieuw weder tot luxewoonstad ontwikkeld. De verbeterde aanleg van het Haagsche Bosch, de tot wandelplaats herschapen Scheveningsche Boschjes, de ontwikkeling van het arme zeedorp tot een internationale badplaats, al die dingen werden zoovele aantrekkingsmiddelen voor een steeds groeiende menigte, die naar de stad stroomde. Bijna geen Nederlandsche stad kende na 1875 zulk een snelle bevolkingsaanwas als Den Haag, dat, in de 100 jaren, die ons van de herkrijging der onafhankelijkheid scheidten, zijn bevolking bijna verzevenvoudigen zag, waarbij men dan bedenken moet dat in de eerste 50 jaar van dat tijdvak de stijging geheel binnen het normale bleef!

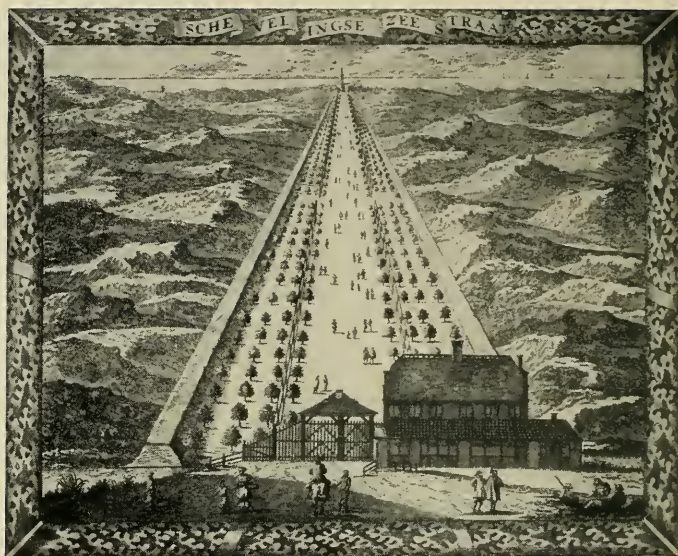
16

OUD-PALEIS VAN NASSAU-WEILBURG (SCHOUWBURG).

Naar alle kanten breidde het bebouwde oppervlak zich dan ook uit, vooral echter naar de zijde van Scheveningen, zoodat nu verkregen is dat de gansche open duinvlakte, die de stadswijk eertijds van de dorpswijk scheidde, is volgebouwd.

Hoe dat alles mogelijk was, wordt wel duidelijk als men een oogenblik de aandacht vestigt op de eigenaardige economische positie, waarin den Haag verkeert. Name-lijk dat het de rijkste stad is van het land, dat wil zeggen de stad met de rijkste inwoners. En dat is wel daarom eigenaardig, dat dat niet een verschijnsel is van den tegenwoordigen tijd, maar een hetwelk zijn weder-gade reeds vindt in de dagen der oude Republiek. Weliswaar zijn de cijfers en betrouwbare gegevens daarentrent betrekkelijk schaarsch, en missen wij nog veel vergelijkingsmateriaal. Toch is dat weinige sprekend

SCHEVENINGSCHEWEG, C. 1680.

genoeg. In de eerste helft der 17de eeuw, omstreeks 1630 kunnen wij den Haag en Amsterdam vergelijken. Terwijl het Haagsche totaalvermogen toen werd opgegeven, -- herleid tot tegenwoordige geld-waarde, -- als ruim 50 millioen gulden, op een bevolking van 14.000 zielen, bedroeg dat van Amsterdam 158 $\frac{1}{2}$ millioen op omtrent 115.000 inwoners. Naar de gezinnen berekend, geeft dat voor elk Haagsch gezin gemiddeld 18 $\frac{1}{2}$ duizend gulden, tegen slechts 5 $\frac{1}{2}$ duizend voor elk Amsterdamsch. Relatief stond den Haag dus belangrijk hooger. In 1674 was het Haagsche vermogen reeds bijna verdubbeld en tot 85 millioenen gegroeid, de bevolking echter nog sneller toegenomen, zoodat het bezitscijfer per gezin tot even onder de 15 duizend gulden was ge-

18

DE BINNENHOFPOORTEN IN 1912.

daald. Voor Amsterdam beschikt men niet over cijfers van dat jaar. Maar men kan, alle tusschen-perioden overslaande, wel de vergelijking maken voor onzen tijd door cijfers van 1910. Dan blijkt het Haagsche gemiddelde cijfer weder tot bijna 18 duizend gulden per gezin gestegen, terwijl dat voor Amsterdam ook iets hooger geworden is, maar slechts tot even 7 duizend gulden. Doch nu is den Haag niet alleen relatief boven Amsterdam, zooals voorheen, maar ook absoluut. Immers het totaalcijfer van het Haagsche vermogen is ruim

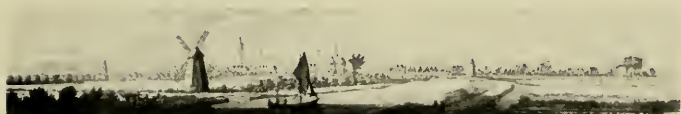
HET PLEIN.

1078 millioen, terwijl dat van Amsterdam niet hooger komt dan 852 millioen. Ongeveer precies zoo staat den Haag ten opzichte van Rotterdam.

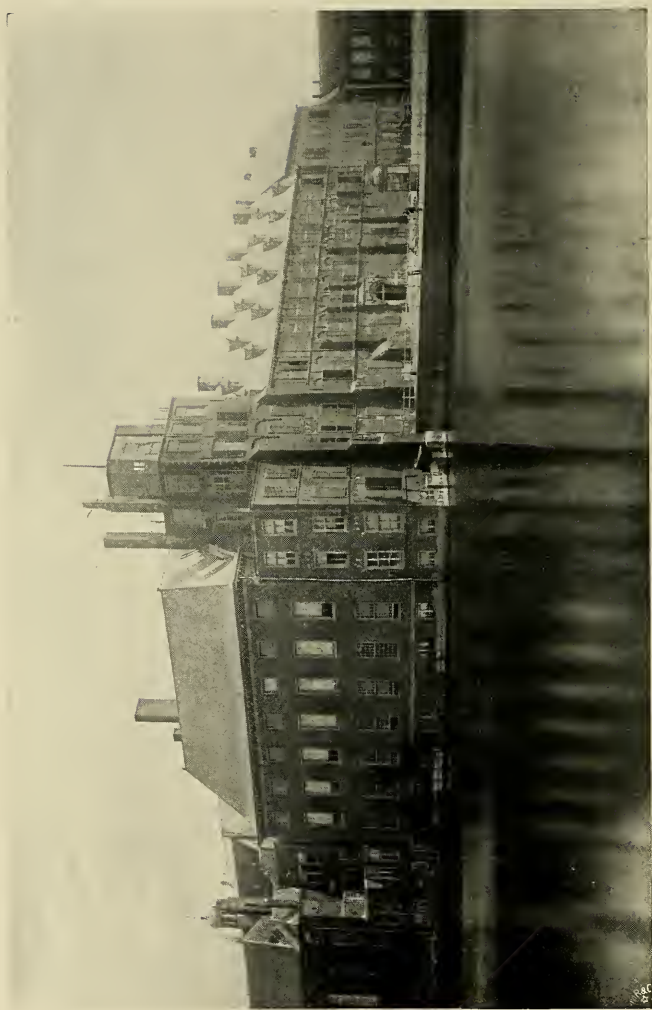
Kunststad, weeldestad, misschien in verloop van tijd in een geheel bijzondere positie in het internationale leven der volken, tevens de stad waarin éér dan in eenige andere het nationaal middenpunt is van ons land, zóó dat de rechtgeaarde Nederlander slechts twee plaatsen kent —: die waar hij woont en den Haag —, bekleedt inderdaad onze stad een geheel eigene plaats, waaraan zij bijzondere rechten maar ook zeer bijzondere plichten ontleent. Een van deze, en niet de onaangenaamste, is die der gastvrijheid. Welkom is haar ieder, en het is haar telkens weder een voldoening, als nu nog de vreemdeling vertrekt met de reeds aangehaalde woorden

20

van den Italiaanschen prelaat, zoo al niet op de lippen, dan toch in het hart: dat hij een plaats bezocht heeft, die zich meten kan met elke schoone en groote stad! Moge de historische schoonheid daartoe evenveel bijbrengen als de schoonheid, waarmee de natuur het rijkelijk begunstigd heeft, het beste zou nochtans wèzen indien ook hetgeen het tegenwoordige geslacht bewerkstelligde of bouwen liet in dezelfde richting werkte. Het tegendeel was vaak en gedurende geruimen tijd het geval. De teekenen der laatste tijden echter wijzen op verbetering: misschien zal dus eenmaal ook het moderne den Haag den roem van het oude nog komen vergrooten!

DEN HAAG VAN RIJSWIJK GEZIEN, 1710.

DE WESTELIJKE GEVELS VAN HET BINNENHOF.

DE GROOTE ZAAL.

II. MONUMENTEN.

Het spreekt vanzelf, dat in een stad met een zoorijk verleden als den Haag het aantal monumenten van geschiedenis en kunst vrij groot is — ook al heeft men uit gebrek aan pieteit, vooral in de tweede helft der 19de eeuw, menig belangwekkend en schoon gebouw afgebroken of onherstelbaar geschonden. Van het belangrijkste volgt hier een kort overzicht.

HET BINNENHOF. Op deze oudste plek en eigenlijke kern der stad vindt men een groot getal gebouwen gegroepeerd, uit bijna alle tijdperken der stadsontwikkeling. Rondom het oude grafelijke huis — het achtergedeelte

DE VIJVER NAAR HET WESTEN GEZIEN.

van het hoofdgebouw — ontstonden namelijk naar gelang der behoeften tal van bijgebouwen, welke in den loop der tijden bij het erlangen van andere bestemmingen werden vergroot en verbouwd.

Zoo is het Binnenhof een stuk steenen geschiedenis geworden vooral van den opgroei en uitgroei van ons landsbestuur.

In gerestaureerden vorm vinden wij er het dertieneeuwsche gravenpaleis, waarvoor in het einde dier eeuw de grootsche Ridderzaal is gebouwd, welke nu nog ieders bewondering wekt. De groote feesten in den tijd der graven werden dáár natuurlijk gegeven, en die gewoonte werd onder de Republiek gehandhaafd. Naast die feesten hield men er echter ook belangrijke vergaderingen, zooals die van 1651 toen door de afgevaar-

DE VIJVER NAAR HET OOSTEN GEZIEN.

digden van alle gewesten beraadslaagd werd over de leiding der landszaken na den plotseligen dood van Stadhouder Willem II.

Overigens was de Zaal min of meer publiek domein. Boekverkoopers hadden er hun tijdelijke boekenstalletjes, notarissen hielden er kantoor, de groote staatsloterijen werden er getrokken. Dit ontnam haar veel van den luister, zoodat de Zaal verviel, soms zelfs tijdelijk kazerne was, totdat eindelijk de restauratie haar weder herstelde en zij nu, behalve voor congressen — zooals de tweede Vredesconferentie — ook dient voor de plechtige opening in vereenigde zitting van de beide Kamers der Staten-Generaal.

Aan de 14de en 15de eeuwsche gedeelten herinneren nog enkele kleine gevels aan den Vijver, behoorende tot

DE BINNENPOORT.

het Departement van Binnenlandsche Zaken ; uit het begin der 16de eeuw bleef het geestige torentje naast het Mauritshuis over.

Uit de dagen der Republiek en der Stadhouders, die de gebouwen aan de Westzijde, vooral die langs het Buitenhof bewoonden, vinden wij den grooten westvleugel met den stompen toren; een aardig geveltje van het oude Goud- en Zilversmidsgildehuis, en, in het Departement van Waterstaat twee groote vertrekken, de vergaderzaal van de oude Staten-Generaal aan den Binnenhofkant en de rijkversierde Trèves-
26

DE GRENADIERSPOORT.

zaal — ontvangkamer van dit hoogste lichaam der Republiek — met groote vensters uitzierende op den Vijver. Dan de tegenwoordige vergaderzaal der Eerste Kamer, oudtijds de plaats waar de afgevaardigden naar de Statenvergadering der provincie Holland bijeen kwamen. Tenslotte een geestig scheefgeconstrueerde poort uit de eerste helft der 17de eeuw aan de zijde van het Plein.

De Zuidwestelijke vleugel werd tot uitbreiding van het verblijf des Stadhouders omstreeks 1770 gebouwd; in

STADHUIS.

de daar toen ontworpen balzaal vergadert nu de Tweede Kamer der Staten Generaal.

HET BUITENHOF. Met het Binnenhof, maakte eertijds het Buitenhof één geheel uit, als evenzeer behorende tot het grafelijke hof-geheel. Hier vond men de mindere dienstgebouwen, van welke nog slechts het Valkenhuis — in naam althans — over is. Het Buitenhof werd afgesloten door de Voorpoort, tevens als gevangenis gebruikt. Deze echt middeleeuwsche gevangenis is trouwens nog tot in het begin der 19de eeuw in ge-
28

GROOTE KERK.

bruik gebleven. Nu is zij als museum der oude rechtspleging ingericht. Het in het midden der 17de eeuw als patricierswoning gebouwde hoekhuis van het Buitenhof herbergde in de 18de eeuw de collecties van den Stadhouder.

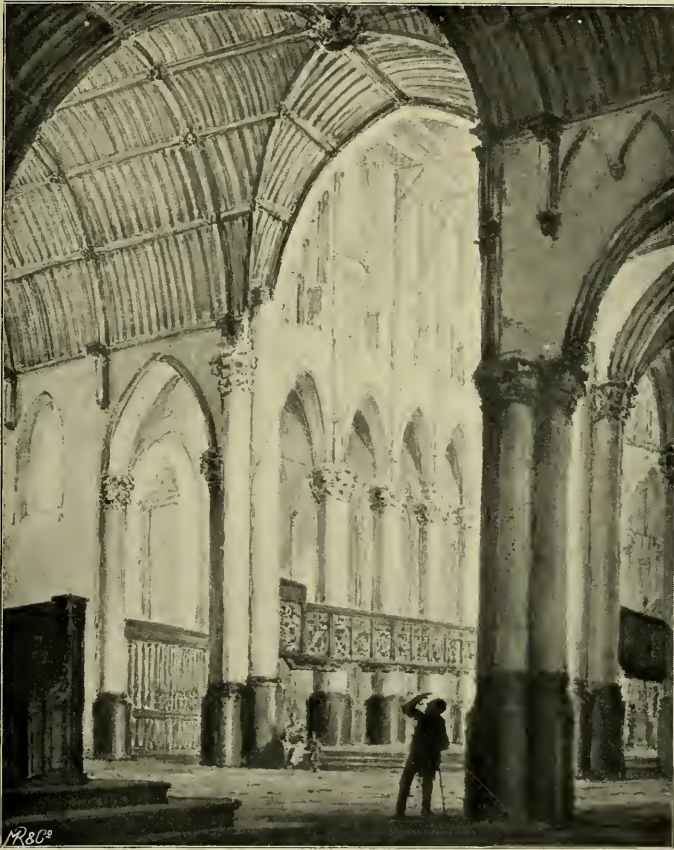
STADHUIS. Naast het Hof en zijn omgeving was het dorp, dat zich vormde rondom het oude Schepenhuis, dat reeds in de 15de eeuw gevonden werd ter plaatse van het tegenwoordig Stadhuis. In het einde der 16^{de}

GEZICHT OP VISCHMARKT EN GROOTE KERK, 1780.

eeuw moest het echter vervangen worden en in 1564 en 65 bouwde men in den nieuw zich ontwikkelenden stijl het kleine maar elegante Raadhuis, dat nu nog den hoek van de Groenmarkt versiert, als een der vroegste en toch meest typische voorbeelden der Hollandsche renaissance; een aardig in de 17de eeuw hooger opgetrokken torentje geeft het nog meer relief. Van binnen vinden wij nog de nu als voorhal gebruikte zestiende-eeuwsche Schepenzaal waarin een in de tweede helft der 17de eeuw aangebrachte rijkgesneden Schepenbank versierd met Salomo's rechtspraak.

Reeds spoedig was dit raadhuisje voor de zich uitbreidende stad te klein en waren aangrenzende huizen voor uitbreiding aangekocht die in 1730 en volgende jaren volgens plannen van den architect Daniel Marot vervangen werden door een groot, royaal opgevat ge-

HET KOOR DER GROOTE KERK, c. 1830.

bouw. De met een beeldhouwwerk van Xavéry be-
kroonde eenvoudige gevel aan de Riviervischmarkt
maakt een deftigen indruk, de met marmer beeldhouw-
werk en stucwerk rijkversierde gang en hal met boven-
licht zijn veel rijker van opvatting; Burgemeesters-

GEZICHT OP DE NIEUWE KERK, DOOR DE KRANESTRAAT, C. 1770.

kamer en trouwzaal zijn fraai betimmerd; de antichambre van den Burgemeester behoort nog tot het oudere deel.

GROOTE KERK. Naast de zetels van grafelijk gezag en plaatselijk bestuur vinden wij de gebouwen, waar de bevolking komen kon voor bevrediging harer geestelijke behoeften. De graaf had zijn eigen Kapel op het Binnenhof, — in de tweede helft der 19de eeuw afgebroken om plaats te maken voor het departementsgebouw van Waterstaat. Midden in het dorp werd de aan St. Jacob gewijde Parochiekerk gebouwd, eerst waarschijnlijk van hout, maar in het einde der vijftiende eeuw in steen en in zijn tegenwoordigen vorm. Belangwekkend is het hooge koor eertijds met tal van geschilderde glazen versierd van welke er nu slechts één, waarschijnlijk

32

NIEUWE KERK.

vervaardigd door den beroemden Crabeth over is; in 1913 wordt dit gerestaureerd. Van de grafmonumenten noemen wij die van den admiraal van Wassenaar Obdam, en dat van den graaf van Hessen Philipsthal. Merkwaardig zijn de wapens der Ridders van het Gulden Vlies, in de kerk gehangen ter herinnering aan het daar in 1467 gehouden kapittel; — de wapens zijn kort na den brand van 1536 vernieuwd.

KLOOSTERKERK. De verschillende middeneeuwsche kapellen zijn verdwenen, slechts de grootste ervan, de kerk van het Predikheerenklooster in het Voorhout bleef bestaan. Zij werd eveneens voor den Hervormden eeredienst ingericht. Merkwaardig zijn de grafzerk van Jhr. Abel van Cats en zijn echtgenoot en het gedenkbord voor Jhr. A. van Dorp.

MINISTERIE VAN BUITENLANDSCHE ZAKEN.

NIEUWE KERK. Toen in het midden der 17de eeuw de bevolkingsaanwas in den Haag zoo groot werd, besloot het College van de Societeit, — dat samengesteld was uit vertegenwoordigers van de hooge staatscollege's en het stadsbestuur en dat verschillende algemeene belangen behartigde, -- een derde kerk te bouwen; dit werd de in 1654 voltooide Nieuwe Kerk aan het Spui, welks bouwmeester Pieter Adriaansz. Noorwitz, er in geslaagd is van de weinige nieuwe Protestantsche bedehuizen, die van lijnen en verhoudingen geslaagd zijn een der allerfraaiste te scheppen. Dezen indruk krijgt men reeds bij de beschouwing der kerk van buiten, maar nog veel sterker wanneer men hare evenmatigheid en elegantie binnen staande bewonderen kan.

De kerk der Oud-Bisschoppelijke Clerezy (Juffrouw Idastraat), de Portugeesch Israelitische Synagoge (Princes-

PALEIS VAN H. M. DE KONINGIN-MOEDER

NIEUWE UITLEG.

HOTEL V. D. DUITSCHEN GEZANT OP DEN VIJVERBERG.

segracht) en de Luthersche Kerk (Luthersche Burgwal) zijn goede stalen van achttiende eeuwse bouwkunst. De overige kerken, ook die der andere gezindten, alle in de 19de eeuw gezet, missen eigen architectonische schoonheid. De Engelsche kerk in het Bezuidenhoutkwartier slechts onderscheidt zich gunstig.

PARTICULIERE HUIZEN. Ook wat de burgerlijke bouwkunst betreft, levert den Haag menig belangwekkend product. Voornamelijk, zooals vanzelf spreekt, in de
36

HUIS KORTE VIJVERBERG 3.

aanzienlijke kwartieren. De oudste daarvan zijn Lange Vijverberg, Kneuterdijk en Lange Voorhout, die reeds uit de Middeneeuwen dateeren. Behalve de Kloosterkerk zijn er daar echter geen bouwwerken uit dien tijd meer over. Wel een enkele goede uit de Hollandsche renaissance periode van het einde der 16e eeuw, de meeste gebouwen uit vroeger tijd hebben echter in het einde der 17e en in de 18e eeuw plaats gemaakt voor nieuwe, naar den sterk onder Franschen invloed stonden smaak dier dagen, welken zij dan ook met niet ge-

MAURITSHUIS.

ringe distinctie vertegenwoordigen. Opvallend is de groote patricierswoning, waarin nu de Koninklijke Bibliotheek gevestigd is, en die andere welke nu bewoond wordt door H. M. de Koningin-Moeder. Op den Langen Vijverberg treft allereerst het hotel van den Duitschen gezant het oude huis der burgemeester-familie Schuylenburg (nr. 8) —, dan het nu uit drie woningen (nrs. 14, 15 en 16) bestaande oude paleis der Friesche Stadhouders.

De groote uitbreiding van de bevolking niet het minst juist van aanzienlijken, — regenten en magistraten die in de residentiestad wonen moesten, — welke den Haag te beurt viel in de glansrijke dagen van het stadhouderschap van Frederik Hendrik deden de oude wijken te bekrompen zijn. De Staten offerden een deel van het

38

REMBRANDT, ANATOMISCHE LES. (Mh.).

Bosch op, waarin Korte Voorhout en Princessegracht ontstonden, en bestemden het Plein tot bouwterrein; de schutters wierpen hun oude Doelen neer en ontwierpen den Korten Vijverberg, aan welks hoek zij zelf een Nieuwen Doelen bouwden, de Magistraat der Stad ten slotte ontwierp de royale Prinsegracht en in verband daarmede een gansch net van straten en kleine grachten om behalve de rijksten ook de kleinere burgers te gerieven. Die verschillende nieuwe kwartieren, ontstaan tusschen 1630 en 1660 zijn daardoor rijk aan bouwwerken uit die periode. Men denke aan het Gemeente Museum, en vooral aan het door Jacob van Campen ontworpen Mauritshuis, al heeft dat door een brand veel van zijn oorspronkelijk schoon verloren. Uit denzelfden tijd, met 18de eeuwsche veranderingen, is op den Korten Vijverberg het door den beken-

FABRITIUS, PUTTERTJE. (Mh.).

den historicus Groen van Prinsterer bewoond geweest zijnde huis (No. 3). Op het Plein vinden wij een grootsch gebouw, uit het midden der 18de eeuw, nu Ministerie van Buitenlandsche Zaken, voorheen logement der Amsterdamsche regeeringspersonen, die hunne stad in den Haag kwamen vertegenwoordigen; de ruime en statige opvatting kenmerkt het zelfgevoel der ten tijde van de Republiek oppermachtige stad. Eenige jaren jonger is het belangwekkende in een halven cirkel naar Lodewijk XVI stijl gebouwde paleis van

40

J. VERMEER, MEISJE. (Mh).

den Vorst van Nassau Weilburg, — zwager van Prins Willem V — aan het Korte Voorhout sedert 1804 als Schouwburg in gebruik.

In andere deelen der stad is vooral de Prinsegracht rijk aan deftige gevels. Daar is ook belangwekkend een in 1650 gezet Waaggebouw en, aan het einde, het grootte door Van Campens leerling Pieter Post ontworpen Hofje van Nieuwkoop, dat men op het binnenplein moet bezichtigen om de aardige verdeling der woningen en het geestige regentengebouw in het midden te bewonderen.

P. POTTER, STIER. (Mh).

Overigens vindt de oplettende beschouwer nog op tal van punten aardige gevels of typische oude stadsgezichten; waar vele oude grachten verdwenen zijn is onder deze gezichten de Nieuwe Uitleg bijzonder aantrekkelijk.

REMBRANDT, HOMERUS. (Mh.).

III. MUSEA. BEZIENSWAARDIGHEDEN.

MAURITSHUIS (Plein).

Het Koninklijk Kabinet van Schilderijen, ingericht in den deftigen trant eener oud-Hollandsche prinsenvoning, herbergt een keur van Nederlandsche oude schilderkunst. De enkele stukken van Italiaansche (Piero di Cosimo), Spaansche (Murillo) en Duitsche (Holbein, Barth. Bruyn) herkomst, hoe waardevol op zichzelf ook, doen niet vergeten, dat de groote betee-

REMBRANDT, PORTRET ZIJNER MOEDER. (Mh.).

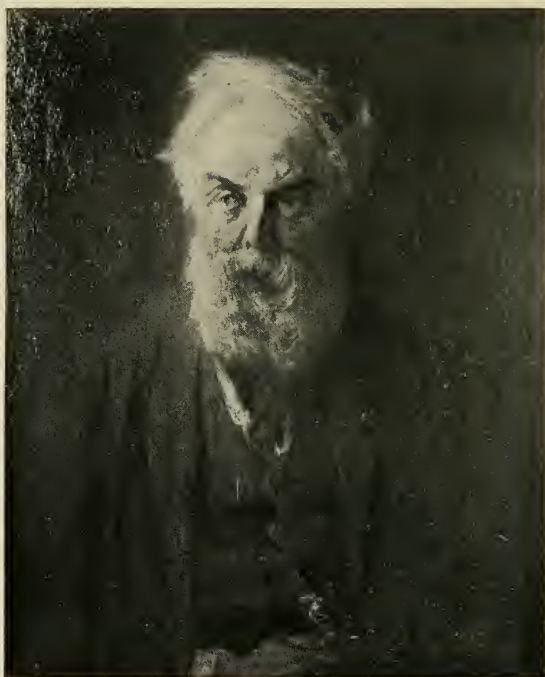
kenis aan dit museum gegeven wordt door hetgeen er van het door de eigen kunst der Nederlanden voortgebrachte bijeen is. Beginnende bij de Zuid- en Noord-Nederlandsche primitieven (Memlinc, Rogier van der Weyden, Corn. van Oostsanen), zich voortzettend langs de onder Italiaanschen invloed staande schilders der renaissance (Antonio Moro, Maerten v. Heemskerck, Cornelis van Haerlem, Goltzius) en de Zuid-Nederlandsche grootmeesters (Rubens, Van Dyck, Brueghel) komt de ontwikkeling, welke men er volgen kan,

44

omstreeks 1620 bij de echt Hollandsche school, in de eerste plaats voor het portret (Mierevelt, Ravesteyn). Dan — in de Gouden Eeuw — bloeit allerwegen de kunst nòg rijker op. In bijna elk genre kan men dat in het Mauritshuis waarnemen. Glorieus in het portret, — de sterkste kant der Hollandsche school: na Frans Hals en Th. de Keyzer volgt immers Rembrandt, die er kostelijk vertegenwoordigd is, met enkele van zijn méést indrukwekkende schilderijen. Uit zijn leerlingenkring zijn er van enkele der besten importante stukken (Johannes Vermeer, Carel Fabritius, Aert de Gelder). De groote meesters van het landschap (Van Goyen, Van der Neer, Ruysdael) en het zeestuk (W. v. d. Velde) kan men er bijna alle op hun best zien, terwijl ook de genreschildering in hare meest typische figuren is vertegenwoordigd (Codde, Duyster en Palamedes, overtroffen door Dou, Metsu en Terborgh, gevolgd door Jan Steen en tenslotte F. van Mieris).

E. V. D. MAES, VAANDRIG VAN HET ORANJE VENDEL. (G. M.).

J. ISRAËLS, PORTRET VAN W. ROELOFSZ. (G. M.).

Van de dierenschilders zijn Wouwerman, Potter en Berchem, van de stillevenschilders Pieter Claesz, Heda, Van Beyeren en Kalf er aanwezig met buitengewone stukken. Ten laatste vinden wij de beste der architectuurschilders (Houckgeest, Van Vliet, Emanuel de Witte). Dit om slechts in enkele namen een ganschen rijkdom saam te vatten dien de 17de eeuwse kunst ons heeft nagelaten, en die de kern vormt van dit weinig omvangrijk, maar juist daarom zoo aantrekkelijk museum. Volledigheidshalve noem ik voor den

46

M. MARIS, PORTRET VAN A. ARTZ. (G. M.).

overgang naar de 18de eeuw J. Weenix en C. Netscher, voor die eeuw zelf W. van Mieris, v. de Werf, Schalcken, Troost, Jacob de Wit, en Van der Mijn, van wier werk hier misschien wel het verdienstelijkste is samengebracht.

GEMEENTEMUSEUM (Korte Vijverberg).

De Gemeentelijke verzameling draagt een sterk sprekend plaatselijk historisch karakter; zij tracht een beeld te geven van wat het Haagsche leven in zijn ontwikke-

HAAGSCH PORSELEIN. (G. M.).

J. WEISSENBURG, STRAND. (G. M.).

POLYCHROOM DELFTSCH AARDEWERK. (G. M.).

A. MAUVE, OPTREKKEN VAN EEN BOMSCHUIT. (G. M.).

J. MIJTENS, FAMILIE V. D. KERCHOVEN. (G. M.).

ling is geweest, vooral zooals het zich heeft uitgedrukt in de kunst. De schilderkunst staat daarbij op den voorgrond, als vanzelf. Men vindt er de zeventiende eeuwse Haagsche meesters van het portret goed vertegenwoordigd, als Johan Mytens, van der Maes en Hanneman, Ravesteyn zelfs schitterend door eenige voortreffelijke schutterstukken. Van Van Goyen is er een groot stadsgezicht, goed werk Van Beyeren en Jan Steen; tal van kleinere meesters zijn er goed vertegenwoordigd (o. a. v. d. Lisse, v. d. Laeck, Schoeff) ook met topografische of historische schilderijen (o. a. v. d. Venne, van der Croos, de Momper, Berkheyde, de Meyer, v. Diest.) Van de latere Haagsche portretschilders (Netscher, de Baen) en hun leerlingen zijn er enkele goede werken. Maar ook de moderne Haagsche kunst kan men er — en met 50

important werk — vinden. De eerste helft der 19de eeuw vindt men er vrij volledig vertegenwoordigd o.a. door Waldorp, Nuyen, Van Deventer, ten Kate, Bles, Bakker Korf). Voorts H. v. Hove, Verveer, Stortenbeker; dan de nieuwere Haagsche school door zéér goede werken van Weissenbruch, Bosboom, Jacob en Willem Maris, Gabriël, Mauve, Israëls, Roelofsz., Blommers, Neuhuys en Mesdag. Zeer belangrijke portretten zijn er voorts door M. Maris, Israëls, Josselin de Jong, Arntzenius.

Behalve de schilderijen vindt men er een goed-representatieve en fraaie verzameling porcelein van de 18de eeuwse Haagsche fabriek; ook 19de eeuwse Haagsch aardewerk (Colenbrander); voorts fraai glaswerk en zilversmeedwerk; ook eene rijke verzameling penningen, waarvan vooral de buurt- en gildepenningen curieus zijn. In één vertrek is een fraaie 17de eeuwse gebeeldhouwde schouw; dan zijn er verscheiden meubels en (Haagsch) gobelin. Ten slotte tal van historische voorwerpen.

Ofschoon niet direct in historisch verband staande, dragen enkele andere in het Museum aanwezige collecties tot de waarde van zijn inhoud belangrijk bij. Behalve eene verzameling uurwerken en eene collectie (vooral blauw) Chineesch porcelein, is dit het geval met een groote, buitengewoon fraaie verzameling antiek Delftsch aardewerk. In twee groote vitrine's is blauw, in twee andere polychroom aardewerk geëtaleerd. Bijna alle stukken behooren tot het beste wat er in de soort te vinden is, en zijn met groote zorg en kennis bijeengebracht door den erflater (mr. A. H. v. d. Burgh). Men houdt deze verzameling dan ook voor een der mooiste, welke er op dit gebied bestaan, en althans

in ons land valt in gééne publieke verzameling beter en vollediger dit beroemd fabrikaat te bewonderen. In het Museum is bovendien een groote verzameling teekeningen en prenten betrekking hebbende op de historie en topografie der stad op verzoek te raadplegen.

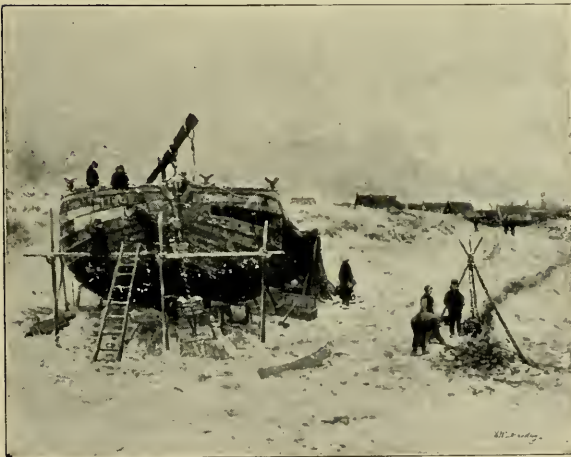
J. BOSBOOM, KERK. (M.M.)

MUSEUM MESDAG. (Laan v. Meerdervoort).

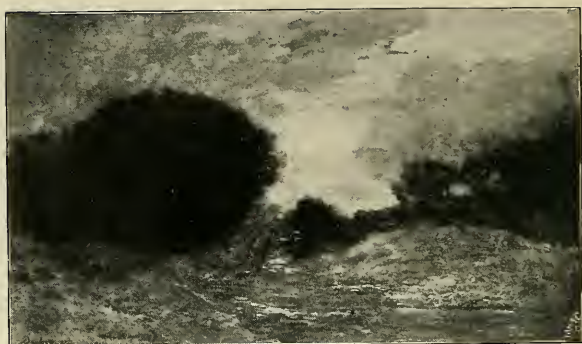
De kunstschilder H. W. Mesdag heeft zijn eigen museum met al de kunstschaten, die het bevat aan het Rijk geschonken, waardoor den Haag nu bogen kan op
52

J. ISRAËLS, ALLEEN OP DE WERELD (M.M.)

H. W. MESDAG, BOM HERSTELLEN. (M.M.)

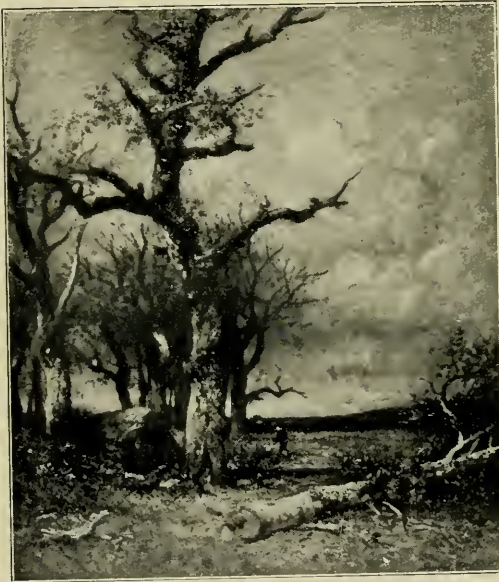
C. DAUBIGNY, ROSSE MAAN (M.M.).

J. F. MILLET, WERKER. (M. M.).

COROT. MORGENSTOND (M.M.)

DUPRÉ. STORMDAG. (M.M.)

MILLET. HAGAR EN ISMAËL (M.M.).

M. MARIS, KEUKENMEISJE (M.M.)

een met uitnemenden smaak saamgebrachte verzameling moderne kunst.

Minder moderne Hollandsche kunst, hoewel voortreffelijke werken van

enkele der beste schilders uit de „Haagsche school” aanwezig zijn, (Bosboom, de Marissen, Mauve, Israëls, Neuhuijs, Blommers) — als wel de buitenlandsche, voornamelijk Fransche schilders, wier invloed op de Hollanders van na 1875 zoo buitengewoon groot is geweest; Corot, Courbet, Diaz, Dupré, Troyon, Vollon, zij zijn in het Museum-Mesdag schitterend vertegenwoordigd. Zéer imposant werk is er van Millet, van Daubigny, van Rousseau, karakteristieke schilderijen kan men er vinden van Mancini.

Bovendien zijn er vele teekeningen en zeer merkwaardige collecties Indische bronzen, Chineesch en Japansch porselein, Colenbranders' aardewerk enz.

J. ROUSSEAU.

TERUGKEEREND VEE (M.M.)

OP DE BINNENPLAATS DER GEVANGENPOORT.

MUSEUM DE GEVANGENPOORT. (Buitenhof).

De oude „Voorpoort van den Hove" die gedurende den graventijd en de Republiek tot gevangenis heeft gediend en waar behalve gewone misdadigers ook enkele der

58

IN DE PIJNKAMER.

HET GIOOL VAN PISTORIUS.

HUIS TEN BOSCH. VOORZIJD.

eerste hervormers (Joannes Pistorius bijv.) en politieke gevangenen (zooals de Gebroeders Jan en Cornelis de Witt) opgesloten geweest zijn, is nu tot museum ingericht.

De oude indeeling kan er bezichtigd worden en eene verzameling oude straf- en pijnigingswerktuigen is er opgesteld.

MUSEUM VAN KUNSTNIJVERHEID. (Princessegracht).

Door de Academie van Beeldende Kunsten is in een aan de Academie grenzend gebouw eene collectie voorwerpen van kunstnijverheid bijeengebracht, welke collectie echter de noodige uitgebreidheid nog niet verkregen heeft.

HUIS TEN BOSCH. ACHTERZIJDE.

HUIS TEN BOSCH.

De kunstlievende gemalin van Frederik Hendrik Amalia van Solms, liet aan het einde van het Haagsche Bosch door den leerling van Van Campen, Pieter Post, in 1644—46 een lusthuis bouwen, dat vooral ook van de glorierijke daden van haren echtgenoot getuigenis geven zou. Zoo doende is het paleis gebouwd rondom de geheel door Jordaens, Honthorst, de Bray en anderen beschilderde Oranjezaal als middenpunt. In de aangrenzende vertrekken, die op zichzelf, zooals ook het heele bouwwerk architectonisch van beteekenis zijn, vindt men meubelen en vooral aardewerk en porselein uit de oude stadhouderlijke collecties. De beide vleugels zijn in het laatst der 18de eeuw ter vergrooting aangebouwd. De eerste vredesconferentie werd hier gehouden.

HUIS TEN BOSCH c. 1700.

MUSEUM MEERMANNOWESTREENIANUM.
(Prinsessegracht 30).

Als legaat van baron van Westreenen aan het Rijk is een vooral op het gebied van verluchte handschriften, oud drukwerk en zeldzame boeken zeer rijke collectie in het oude huis des erflaters gedurende enkele dagen der maand toegankelijk gesteld. De beperkende bepaling ten opzichte der openstelling is zeer te betreuren, daar behalve de boekenschat, die in de eerste plaats studeerenden trekt, ook op ander gebied, — Egyptische, Assyrische, Griekse en Romeinsche oudheden bijvoorbeeld, — zéér bezienswaardige voorwerpen daar zijn bijeengebracht, terwijl de aan miniaturen rijke boekwerken zijn tentoongesteld en dus niet slechts aan den studeerende, maar evenzeer aan den bezichtiger genot verschaffen kunnen.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK (LANGE VOORHOUT).

PANORAMA MESDAG. (Zeestraat).

De kunstschilder Mesdag heeft het panorama-doeck van Scheveningen, zooals dat in \pm 1880 was, in een eigen gebouw in de Zeestraat opgesteld. Men bereikt het panorama, dat vooral op hen die het tegenwoordig Scheveningen kennen een eigenaardigen indruk maakt, door eene galerij, waar eene collectie moderne Nederlandsche schilderijen is tentoongesteld.

IV. WETENSCHAPPLIJKE INSTELLINGEN.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK. (Kazernestraat).

Zij is de grootste bibliotheek des lands, met ruime studiezaal, waarbij een nitleenbureau, en bevat behalve een rijke voorraad boeken op elk gebied vooral een

TOEGANG TOT DEN SCHEVENINGSCHEN WEG.

groote verzameling werken van en over kunst; een uitgebreide pamfletten-verzameling; voorts een groot aantal merkwaardige handschriften; van de meest fraaie en interessante bezittingen is in enkele voor museum ingerichte zalen een gedeelte tentoongesteld.

KONINKLIJK PENNINGKABINET. (L. Voorhout).

In het gebouw der Kon. Bibliotheek is de rijks penningverzameling ondergebracht, geheel te raadplegen en gedeeltelijk ter bezichtiging gesteld. Behalve de groote menigte Nederlandsche en buitenlandsche penningen vindt men er ook een interessante collectie antieke gesneden stenen.

RIJKS-ARCHIEF. (Blijenburg).

De oude archieven der Hollandsche graven, der provin-

cie Holland en van het Koninkrijk tot 1830 worden in het Algemeen Rijksarchief bewaard en zijn daar in de ruime leeszaal dagelijks te raadplegen.

GEMEENTE-ARCHIEF. (Zwarteweg 6.)

De oude administratieve (tot 1850), rechterlijke en notarieele (beide tot 1811) archieven van den Haag zijn in het gemeente-archief ondergebracht en daar dagelijks te raadplegen. Een bibliotheek uitsluitend betrekking hebbende op de geschiedenis en ontwikkeling der stad, staat daar tevens den bezoekers ten dienste.

KRIJGSGESCHIEDKUNDIG-ARCHIEF. (Kalvermarkt.)

In opdracht van den Generalen Staf is hier een groote verzameling aangelegd van materiaal voor de Nederlandsche krijgsgeschiedenis. Een bibliotheek op dit gebied is aan de instelling verbonden.

KONINKLIJK HUISARCHIEF. (Noordeinde.)

De rijke schatten van groote historische beteekenis welke het familie-archief van H. M. de Koningin bevat zijn onder zekere voorwaarden voor het historisch onderzoek opengesteld.

Een groote bibliotheek en een rijke prentverzameling zijn in hetzelfde gebouw gehuisvest.

HET VREDESPALEIS, VOORGEVEL.

V. HET VREDESPALEIS.

Keizer Nicolaas II van Rusland nam in 1898 het initiatief tot het houden eener conferentie, waaraan door alle beschaafde volken zou worden deelgenomen en welke conferentie ten doel had zoo mogelijk te streven naar het verminderen en geheel doen verdwijnen van de oorlogen tusschen de verschillende Staten en en volken.

Als plaats waar deze conferentie zou worden gehouden, werd aangewezen onze stad, terwijl H. M. Koningin Wilhelmina het paleis door Frederik Hendrik gesticht, het Huis ten Bosch genaamd, ter beschikking stelde voor het houden van deze Eerste Vredesconferentie. Een der belangrijkste besluiten op deze Eerste Vredesconferentie genomen, was de stichting van „*een Permanent Hof van Arbitrage te 's Gravenhage*” en het is deze stichting die Andrew Carnegie in 1902 aanleiding gaf een bibliotheek te willen oprichten ten dienste van genoemd Hof. Overleg met een der Amerikaansche leden der Vredesconferentie en den toenmaligen Gezant te Washington, Baron Gevers, had tot gevolg, dat Carnegie in 1903 het besluit nam om aan zijn eerste voornemen een belangrijke uitbreiding te geven door een bedrag van drie millioen zeven honderd vijftig duizend gulden ter beschikking te stellen van de Nederlandsche Regeering om te dienen tot oprichting van een Paleis voor het Permanente Hof van Arbitrage.

In de stichtingsacte werd bepaald dat de Nederlandsche Regeering zich zou belasten met de benoeming van een beheerend Comité, bestaande uit 5 leden, waarvan vier worden benoemd door de Koningin

DE TUIN.

der Nederlanden, terwijl de Raad van Beheer van het Permanente Hof van Arbitrage het recht heeft een vijfde lid aan te wijzen. Dit Bestuur, waarvan de Minister van Staat, Jhr. Mr. A. P. C. van Karnebeek, vader van den tegenwoordigen Burgemeester van den Haag, voorzitter is, koos het gedeelte van het koninklijk park Zorgvliet, aan het begin van den Scheveningschen weg als plaats voor den bouw van den Vredestempel; terwijl de Nederlandsche Regeering, met medewerking van de Staten-Generaal, de kosten van dit terrein, bedragende zeven honderd duizend gulden, op zich nam, in welke schenking het beste bewijs kan worden gezien hoezeer het Nederlandsche volk de belangrijke stichting van Carnegie op Hollandschen bodem op prijs stelde. Het geheele

68

DE VIJVER.

terrein van de Stichting is thans $\pm 6\frac{1}{2}$ H.A. groot. Om in het bezit te komen van plannen voor het op te richten Gebouw, werd een internationale wedstrijd uitgeschreven, welke tot gevolg had dat 216 ontwerpen uit verschillende landen inkwamen, waaruit de Internationale jury aan het ontwerp van L. M. Cordonnier te Rijssel den eerepalm toekende.

Het Bestuur der Carnegiëstichting droeg de leiding van den bouw op aan dezen bouwmeester, echter onder voorwaarde, dat Cordonnier het maken van het definitieve ontwerp en de uitvoering op zich zou nemen in samenwerking met een Hollandschen bouwmeester.

De keuze, die door Cordonnier moest geschieden in overleg met het Bestuur van de Carnegiëstichting,

ACHTERGEVEL.

viel op den bouwkundig-ingenieur J. A. G. van der Steur, architect te Haarlem.

Thans werd aangevangen met het geheel omwerken van het bekroonde ontwerp, en wel zoodanig, dat met de eischen van het terrein rekening werd gehouden, en tevens ook met de bouwsom, die in het bekroonde ontwerp niet voldoende was in acht genomen, terwijl ook een belangrijke wijziging moest worden gebracht in de planverdeeling; wat tot gevolg had dat het gedeelte, bestemd voor het Hof van Arbitrage, den geheelen voorbouw vormde, en de bibliotheek het achtergedeelte nitmaakte. — De bibliotheek blijft nu een afzonderlijk geheel en is door twee deuropeningen van af de hoofdgangen uit het Hof van Arbitrage te bereiken.

In het midden van het gebouw is een groote middenhof, die de rondom dezen hof gelegen gangen verlicht. Aan de voorzijde van het Paleis bevindt zich de groote voorhal met zijn marmeren vloeren, zuilen en zijwanden, die een geheel vormt met de marmeren hoofdtrap, waarvan de paneelen der leuning van brons zijn, terwijl op de twee marmeren voetstukken aan het begin van deze leuning twee koperen lichtdragers staan elk met het Haagsche wapen, welke wapenschilden voor altijd de herinnering zullen levendig houden dat de stad 's Gravenhage, op hoogen prijs stellende dat de stichting van Carnegie binnen haar grenzen werd opgericht, de geheele kostbare hoofdtrap ten geschenke aanbod aan het Bestuur der Stichting. De groote ramen die het trappenhuis verlichten, zijn door den Delftschen glasbrander J. L. Schouten vervaardigd naar ontwerpen van A. le Comte, en zijn een cadeau van de Nederlandsche Regeering, terwijl het Amerikaanse Congres *f* 50.000.— heeft toegestaan voor een marmeren groep, voorstellende „Vrede door Recht" die het bordes van dezen hoofdtrap zal versieren. Rechts van de groote voorhal bevindt zich de groote Rechtzaal, waarin de ramen bezet met geschilderd glas door de Engelsche Regeering geschonken, terwijl het groote decoratieve paneel aan een der zijwanden door de Fransche Regeering is aangeboden, welk paneel geschilderd wordt door Besnard. Aan de andere zijde van deze voorhal sluit zich de Kleine Rechtzaal aan, waarin de Fransche Regeering een gobelinpaneel heeft toegezegd, dat in de Fransche staatsfabriek wordt vervaardigd naar het ontwerp van Olivier Merson.

De paneelen in de zaal van den Raad van beheer

BOLZAAL.

van het Hof van Arbitrage worden door Japan geschonken en geweven en geborduurd naar ontwerpen van Kikuchi Hobun in een apart daarvoor ingericht gebouw. Reeds ruim drie jaren wordt aan deze paneelen onafgebroken gewerkt.

Boven de kleine rechtzaal bevindt zich de zoogenaamde Bolzaal, welke zijn naam ontleent aan den Hollandschen schilder Ferdinand Bol, wiens bekende in vroegere jaren door de familie Rooyaards aan de Nederlandsche Regeering geschonken meesterstukken, voorstellende „Achilles en Thetis”, „het vinden van Mozes” en „Benjamin's valsche beschuldiging” de zijwanden sieren, terwijl de drie paneelen in het plafond kunstwerken zijn van den zeventienden-eeuwschen schilder Gerard de Lairese.

De schenking van Denemarken bestaat uit een monumentale fontein in het midden van den binnenhof, die vervaardigd wordt in de Koninklijke Kopenhaagsche Porseleinfabriek te Kopenhagen.

Die van Duitschland bestaat uit het monumentale hek van kunstsmeedwerk aan den ingang van het park; die van Noorwegen uit het bewerkt graniet voor den oprit, die van Zweden uit het bewerkt graniet voor de arcade aan den voorgevel, terwijl Zwitserland het uurwerk in den toren ten geschenke aanbood.

De bronzen deuren van den hoofdingang van het Paleis worden door den Belgischen Staat geschonken, en de kostbare verguld-bronzen candelabres in de groote voorhal door Oostenrijk; Hongarije schenkt porseleinen vazen voor dezelfde voorhal, waarvoor in Budapest een prijsvraag is uitgeschreven, uitsluitend voor Hongaarsche artisten.

Keizer Nicolaas van Rusland schonk de drie en een halven meter hooge Jaspisvaas en de Italiaansche Regeering het marmer voor de basementen, schachten en kapiteelen van de kolommen en zuilen in de voorhal.

Ook de Ottomaansche Regeering bleef niet achter en schonk een kostbaar tapijt voor de zaal van den Raad van Beheer van het Hof van Arbitrage; Brazilië een groote hoeveelheid palissander- en cederhout; Nederlandsch-Indië Java-teakhout, San Salvador en Haïti eveneens hunne inheemsche houtsoorten.

Het Chineesche Rijk verrijkte de stichting met vier kostbare vazen in *émail-cloisonnés*, de Argentijnsche Republiek met een bronzen afbeelding van het monument, opgericht op de grens tusschen Chili en Argentinië ter herinnering aan de vreedzame op-

HAL.

lossing van een ernstig geschil tusschen die beide staten.

Nog is door Griekenland geschonken een marmeren bank; door Rumenië toegezegd een stel Rumeensche tapijten en door Chili een beeldengroep voor de versiering van het park.

Hugo de Groot, de grondlegger van het volkenrecht, door zijn standaardwerk „de Jure belli ac pacis”, zal in dezen tempel waardig worden gehuldigd door een marmeren buste, die door de vereeniging „Vrede door Recht” zal worden aangeboden. De „Peace Society” in Londen doet hetzelfde voor Koning Eduard als vredevorst en de „International Arbitration League” te Londen voor Sir Randel Cremer.

Eindelijk vallen nog te vermelden twee ramen, ver-

ZIJGANG.

vaardigd door den Haagschen glasbrander Gips, geschonken door de Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid en de toezegging van een uurwerk in de Leeszaal als geschenk van de Nederlandsche studentenkorpsen, terwijl „Nos jungunt Rosae” de terrassen bij den vijver in het park met Rozen beplante.

Hier kan met recht gesproken worden van een gebouw, aan welks oprichting, bouw en versiering alle beschaafde volken hebben deelgenomen en samengewerkt.

Laten wij hopen dat de idealen, die met de oprichting van dit gebouw werden beoogd, werkelijkheid zullen worden.

Ten slotte valt nog te vermelden dat het decoratieve beeldhouwwerk is vervaardigd onder leiding van den

PALEIS VAN JUSTITIE.

heer Retera en het decoratief schilderwerk van de groote Rechtzaal onder die van professor Sluyterman. Hermann Rosse is de ontwerper en leider van het decoratieve schilderwerk van alle overige gedeelten van het Paleis, terwijl als ontwerper van de parkaanleg de tuinarchitect Thomas H. Mawson te Londen moet worden genoemd.

PLANTSOEN BIJ DE ENGELSCH KERK.

VI. PLANTSOENEN.

Ten allen tijde is de Residentie beroemd geweest om haar schoone omgeving niet alleen, maar ook om haar boomensier op straten, grachten en pleinen; reeds in onze gouden eeuw zongen Cats en Huyghens daarover een loflied.

Met de uitbreiding van de bebouwde kom der Gemeente heeft die van de plantsoenen gelijken tred gehouden; het gemeentebestuur heeft terecht ingezien dat steeds met de instandhouding van deze groote aantrekkelijkheid onzer stad moest worden gerekend.

PLANTSOENEN. Geleidelijk werden dan ook op meerdere plaatsen plantsoenen en squares aangelegd, zoodat,

HUYGENSPARK.

waar men vroeger vóór 1870 slechts Voorhout, Vijverberg, Huygenspark en Oranjeplein als zoodanig kon aanwijzen, thans hun aantal nu reeds veertig bedraagt met een gezamenlijk oppervlak van circa 16 hectaren; deze terreinen zijn vrijwel over de geheele stad verspreid behalve over het zuidelijk gedeelte, dat tot nog toe van plantsoen verstoken bleef; ook hierin echter zal bij uitvoering van het uitbreidingsplan verandering en verbetering komen. In de omgeving van het Hollandsche Spoorwegstation vindt men Oranjeplein en Huygenspark met ruimten voor kinderen om in te spelen, voorts het Hofwijckplein en de aanleg bij den Stationsweg; laatstgemelde biedt in de lente met haar schoone bezetting van tulpen, hyacinthen en andere voorjaarskinderen een recht schoonen aanblik.

De gracht tusschen Hout- en Turfmarkt is vóór eenige

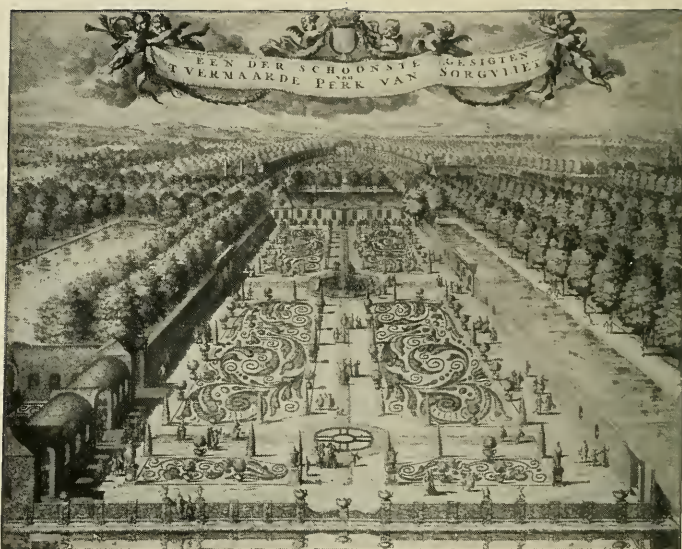
PLEIN 1813.

jaren gedempt en biedt van de Nieuwe Haven af gezien, met de Nieuwe kerk als achtergrond, een alleraardigst stadsbeeld; de beplanting is hier, evenals op andere plaatsen, in natuuraanleg gehouden, als zijnde deze beter in harmonie met de omgeving, dan de in de 17de eeuw gebruikelijke Louis XIV stijl.

Zoo komen wij aan de beroemde historische plekken van de oude stad, Voorhout en Vijverberg, gelegen in de onmiddellijke nabijheid der Grafelijke Zalen, het vermaarde Binnenhof.

Voor een groot deel zijn deze lustdreven met linden beplant; men is er op uit de traditie van Huyghens hoog te houden.

Door de Parkstraat komen wij op het Plein 1813, vroeger Willemspark geheeten, aangelegd op den vroegeren

HET PARK ZORGVLIET, c. 1700.

tuin en hertenkamp van wijlen Z.M. Koning Willem II. Dit vierkante park, door twee breede wegen kruisvormig doorsneden, met een groot ellipsvormig plein in het midden getuigt van zeer breede opvatting van stadsaanleg, en moet dan ook als een der schoonste plekken van 's-Gravenhage gelden. In het midden is, ter gelegenheid der vijftigste herdenking van de herkrijging van ons volksbestaan het Vrijheidsmonument opgericht; het geheele plein is omgeven door een dubbele boomenrij. Het aan de Westzijde gelegen nieuwe stadsdeel, Duinoord genaamd, is rijkelijk met plantsoen begiftigd. De boorden van het kanaaltje dat deze wijk doorsnijdt zijn als plantsoen aangelegd, en bieden in den zomer wanneer de overhangende wilgen zich in het water spiegelen

80

STANDBEELD VOOR CONST. HUYGENS
IN DE BOSCHJES.

een wonderschoonen aanblik. In de onmiddellijke nabijheid vindt men tal van nieuwe parken en plantsoenterreinen, allen in de laatste 25 jaar aangelegd; zoo de Stadhouders-, Frederik Hendrik-, Konings- en Newtonpleinen.

Aan den z.g. Ouden Scheveningschen weg, in het jaar 1666 op aandrang van Huygens door het duin gegraven en aangelegd, vinden wij Zorgvliet, het voormalige buiten van Jacob Cats, den bekenden dichter. Door een consortium aangekocht van de erven van wijlen

DE WATERPARTIJ IN DE SCHEVENINGSCHEN BOSCHJES.

H. K. H. de Groot-Hertogin van Saksen Weimar, ondergaat dit thans het lot van zoovele oude buitengoederen: het wordt in een villapark herschapen; de kern echter waarop zich, uiterlijk slechts weinig veranderd, nog steeds het huis van Cats bevindt, blijft echter voorloopig bewaard.

SCHEVENINGSCHEN BOSCHJES. Tusschen den ouden Scheveningschen weg en het Kanaal naar Scheveningen liggen de Scheveningsche Boschjes, die met de beplantingen langs genoemden weg nog een geheel vormen; zij beslaan een oppervlakte van circa 100 hectaren. Langs den Ouden weg vindt men de oudste beplantingen hoogstwaarschijnlijk reeds in de 17de eeuw ter beschutting aangebracht.

De beplanting bestaat uit verschillende soorten van

BIJ DE WATERPARTIJ.

loofboomen: eiken, iepen, beuken, eschdoornen; het noordoostelijk daarvan gelegen gedeelte, grenzende aan de stad bestaat hoofdzakelijk uit eiken hakhout; kappingen hebben daar in de laatste jaren niet meer plaats gehad; doch het hout is zorgvuldig gedund en met schaduw hout onderplant, ten einde langzamerhand een lommerrijk wandelpark in 't leven te roepen. In het N.O.deel, in de nabijheid van de z.g. Wittebrug vinden wij de door oud en jong geliefde ontspanningsplaats „de Bataafsche Boer”, met tennisbanen en speelplaatsen voor de jeugd.

In de onmiddellijke nabijheid vindt men een circa 40 jaar oude dennenbeplanting, die onder het regime van het lid der Commissie van Openbare Werken Jhr. Verhuell zeer werd uitgebreid; onder diens be-

GEZICHT VAN DE BELVÉDÈRE.

stuur werd eveneens de z.g. Waterpartij, een vijver in de duinen gegraven; ter zijner nagedachtenis en als hulde aan zijn verdiensten stichtte het Gemeentebestuur ter zijde van gemelden vijver een wit marmere bank; in de nabijheid is ook de Cremerbank geplaatst, gewijd aan den schrijver der Overbetuwsche novellen.

Op en nabij het hooge voetpad bij den Ouden Scheveningschen weg vinden wij nog de bustes van Constantijn Huygens en Vosmaer, en ten noorden van de Waterpartij, te midden eener jonge dennenbeplanting staat een belvédère, van waaruit men bij helder weder een schoon vergezicht over de omgeving geniet, en zelfs den toren van Rotterdam aan den horizon kan zien opdoemen.

IN DE NIEUWE SCHEVENINGSCH E BOSCHJES.

NIEUWE SCHEVENINGSCH E BOSCHJES. Ten Noorden van den Badhuisweg die van de Wittebrug naar het Kurhaus loopt, zijn de z. g. Nieuwe Scheveningsche Boschjes gelegen, een duinbeplanting met loofhout en dennen ter grootte van ongeveer 24 hectaren. Op de hoogste, aan den zeewind blootgestelde plaatsen zijn uitsluitend Oostenrijksche en bergdennen geplant, terwijl op de meer beschutte gedeelten, waar de grond daarvoor geschikt was, loofhout is aangebracht. Op armer terrein belooft een gemengde beplanting van loofhout en Oostenrijksche dennen goede resultaten. In het midden van dien nieuwen aanplant, waarmede 25 jaar geleden werd aangevangen, treft men een uitzichtberg aan, die een schoon panorama van het omliggend duinlandschap biedt, en waar men ook de zee in 't gezicht krijgt.

HOUTRUST. Vóór eenige jaren werd de gemeente eigenares van een complex hoog en laaggelegen duinterrein achter Zorgvliet gelegen, Houtrust genaamd. Achter het aan de stad grenzende groote sport-terrein bevindt zich een 10 hectaren groote aanplant van eikenhout en grove dennen. In het duin is met veel succes ontginning en aanplant met dennen ter hand genomen; met paden doorsneden biedt dit gedeelte een aangename wandeling.

Niets minder is dit het geval met de omgeving van de gemeentekwekerijen, waar nu een nieuw villapark gaat verrijzen, en met het daarachter gelegen, afgegraven en tot warmoezierij ingericht duinterrein. Van af de omliggende hooge duinen, met dennen beplant, heeft men een schoon uitzicht op het liefelijke, vredige landschap.

HAAGSCHE BOSCH. Hebben wij ons tot nog toe uitsluitend bezig gehouden met het Zuid-Westelijk deel onzer Gemeente, thans wenden wij den blik naar het Noord-Oosten, en dan vraagt in de eerste plaats het wijd en zijd vermaarde Haagsche Bosch onze aandacht.

In den ouden tijd strekte zich langs de geheele Hollandsche kust een oerwoud uit, naar men althans met eenige waarschijnlijkheid mag aannemen; de kern van het Haagsche Bosch, van Haarlemmerhout en van Alkmaarderhout zouden daarvan de overblijfselen zijn; dit neemt niet weg dat het tegenwoordige Bosch voor verreweg het grootste deel aan kunstmatig aanleg zijn ontstaan te danken heeft.

Uit tal van oude geschriften blijkt, dat in vorige eeuwen reeds druk in het Haagsche Bosch werd geplant, reeds in 1360. Ordonnantiën van Filips Hertog van Bourgondië van 1460 en 1496 behandelen onderhoud en

PRINCESSEGRACHT.

INGANG VAN HET HAAGSCHE BOSCH.

VIJVER IN HET HAAGSCHE BOSCH.

aanplant van het Bosch. Blijkens eene kaart die Amalia van Solms in 1645 liet maken was toentertijd eene gansche strook gelegen aan de Noord-westzijde nog niet beplant. In de 18e eeuw is zeer veel met beuk gewerkt, waardoor in het Haagsche Bosch de eik op den achtergrond is gedrongen.

In 1819 en 1820 werden volgens plannen van A. v. d. Spuy de groote vijvers gegraven. Dat hierdoor het natuurschoon van het Bosch aanmerkelijk werd verhoogd, behoeft wel geen betoog; ook een praktisch doel werd hiermede bereikt, daar de opgedolven aarde op de omliggende lage moerassige terreinen kon worden uitgespreid en zodoende de aanplant tusschen den Bezuidenhoutschen Weg en de vijvers mogelijk werd gemaakt.

KOEKAMP.

Hoezeer dus blijkt dat in het Haagsche Bosch zeer veel langs kunstmatigen weg is tot stand gebracht, is toch het karakter van natuurbosch vrij wel behouden gebleven: gevolg van de omstandigheid dat de boomen niet in het gelid op rijen werden gezet, maar slechts daar waar door stormschade of door natuurlijk afsterven leegten ontstonden.

Schromelijk hebben verschillende stormen in ons schoone Bosch huis gehouden. Vooreerst de orkaan die op den 2den Pinksterdag 1861 geweldige schade aanrichtte, dan de storm van 14 October 1881, eindelijk die van 30 September 1911 en die van 1912. Vooral die van September 1911 heeft echter onberekenbare schade veroorzaakt, daar niet minder dan 2648 boomen toen zijn omgewaaid, doorgebroken of zoodanig geschokt en

KONINGIN EMMAKADE.

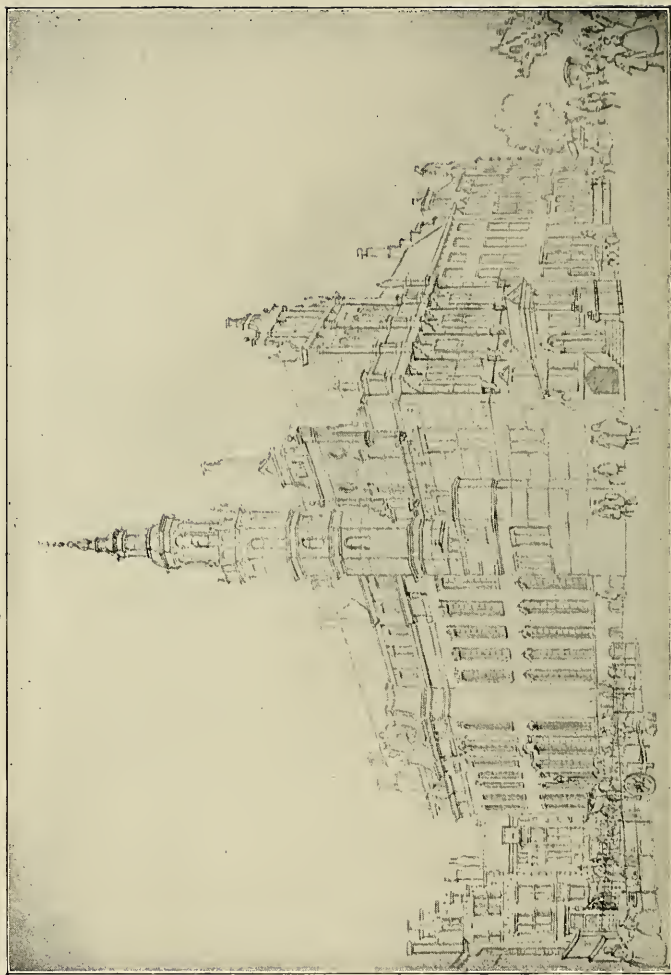
gehavend, dat hunne opruiming noodzakelijk bleek. Verschillende oorzaken werkten hiertoe mede. De storm toch die van het Noordwest naar het Noordoosten liep, stond loodrecht op den langen kant van het Bosch; vele boomen prijkten nog in vollen bladerendos, die bovendien door den stroomenden regen verzwaard, de boomen topzwaar maakte; ten slotte was de grond door de langdurige felle droogte los geraakt, zoodat de wortels geen houvast meer hadden.

Waar in vorige jaren veel tot onderhoud van het Bosch was verzuimd door niet op tijd uit te dunnen en doelmatige aanplanting oude boomen door jonge te doen vervangen, daar kan met genoegen worden geconstateerd dat thans door het Domeinbestuur de zaak flink ter hand is genomen; de eerste schreden op den goeden

NIEUWE UITLEG.

weg zijn gezet en al moge het tegenwoordige geslacht treuren om het verloren natuurschoon, waarmede het is opgegroeid, we kunnen en mogen hopen, dat onze kindskinderen zich wederom zullen mogen verheugen in een Bosch, dat als een Phenix uit zijn assche herrezen zijn ouden roem zal handhaven en jong en oud tot lust en zegen zal strekken.

HET STADHUIS NAAR EEN TEEKENING VAN C. 1740.

DE WITTE BRUG.

TWEEDE HOOFDSTUK.

I. LIGGING.

et Scheveningen maakt 's-Gravenhage (den Haag) één Gemeente uit, die zich uitstrekt over een oppervlakte van 4171 H.A., gedeeltelijk langs de Noordzee in de duingronden, gedeeltelijk binnewaarts op de z.g. geest- en poldergronden.

De oude stad is doorsneden door grachten, die deel uitmaken van „Delflandsboezem”, op welken boezem de polders, voor zooveel die nog niet op de stadsrioee-

STOOMGEMAAL VAN HET AFVOERKANAAL.

ring zijn aangesloten, hun water loozen. Dit geschiedt door pompen, die door windmolens of door stoommachines worden gedreven. Genoemde grachten zijn, evenals de in het Z.O. der stad gelegen Laakhaven, allen vertakkingen van het Rijn-Schie-scheepvaartkanaal, waardoor den Haag, over Delft, in verbinding staat met Rotterdam en met de Maas.

De N.O. vertakking van deze grachten loopt dood in Scheveningen onder den naam van „Het Kanaal”; de Z.W. tak loopt onder den naam van Afvoerkanaal naar de Noordzee, is van de zee afgesloten door een waaiersluis door welke onder gewone omstandigheden bij lagen zeestand wordt geloosd. De gewone vloed rijst tot 1.25 M. boven, de gewone eb daalt tot 0.38 M. beneden den normalen grachtwaterstand, (Delflands Peil).

KONINGIN EMMAKADE.

Op ongeveer 1.6 K.M. landwaarts van de waaiersluis is in het Afvoerkanaal een schutsluis gebouwd, waarbij zich een stoomgemaal bevindt. Deze sluis wordt gedurende de zomermaanden gesloten gehouden; het grachtwater wordt dan door het stoomgemaal opgepompt in het Kanaalpand tusschen de schut- en de waaiersluis, en uit dit pand in zee geloosd op tijdstippen waarop het verontreinigde grachtwater niet schaden kan aan het Scheveningsche badwater.

Door inlating van water uit de Maas naar het bovengenoemde scheepvaartkanaal wordt het water in de grachten ververscht en op peil gehouden.

Het Z.O. gedeelte der stad binnen den spoorweg ligt het laagst; de laagste straten liggen daar ongeveer 0.40 M. boven D.P., d.i. ongeveer 0.85 M. beneden den

MOLEN VAN DEN VEEN- EN BINKHORSTPOLDER.

dagelijkschen vloed. Dit deel der stad is in den Zuster- en in den Noordpolder gebouwd. De in lateren tijd in de, de stad omringende, polders aangelegde straten liggen tusschen 1 en 2 M. boven D.P.; het oudste deel der stad, het Binnenhof, ligt ongeveer 2.75 M. + D.P., het hoogste deel der oude stad, op den Vijverberg, 4 M. + D.P.

Naar het westen toe ligt de stad hooger; de bebouwing sluit daar tegen de duinen aan; over een lengte van ongeveer 2.5 K.M. is langs de zee een muur gebouwd

VERZAMELRIOOL.

ter bescherming van het duingedeelte, waarover de bebouwing langs zee zich uitstrekt. Deze muur, en de daartegen aansluitende weg, liggen met de kruin op 7 M. + D.P., dat is 3 M. boven den hoogst voorgekomen zeestand. De hoogste duintoppen binnen de Gemeente liggen ongeveer 20 M. boven D.P.; men heeft van die punten fraaie uitzichten over de stad en haar omgeving.

II. RIOLEERING.

De vloeibare afvalstoffen uit de huizen, de faecaliën en het regenwater worden naar zee afgevoerd door een bemalen riolenstelsel, ten deele met tragsgewijze bemaling.

Het hoofdrioolgemaal dat het grootste deel der stad bemaalt, slaat thans nog uit op het Kanaalpannd in het Afvoerkanaal tusschen de beide sluizen. Er zal een persbuis worden gelegd waardoor het water rechtstreeks naar zee kan worden afgevoerd op tijdstippen, waarop dit het badwater niet kan schaden.

Het totale vermogen van dit rioolgemaal is, bij een opvoerhoogte van 3.5 M. en loozing in het kanaalpannd tusschen de sluizen, 2283 L. per seconde, verdeeld over 3 pompen waarvan twee door een stoommachine worden gedreven, terwijl een electromotor de derde drijft. Bij sterken regenval kunnen door dezelfde machines 3 andere pompen gedreven worden met een totale capaciteit van 3790 L. per seconde bij een opvoerhoogte van 1 M., loozende op den boezem.

Na het leggen van de persleiding naar zee zal, bij gelijktijdige wijziging der installatie, de capaciteit van het Hoofdrioolgemaal bedragen, bij een opvoerhoogte van 3.5 M., 3700 L. per seconde, verdeeld over 6 pompen, waarvan 2 door stoommachines en 4 door electromotoren worden gedreven. Bij loozing op den boezem zal de capaciteit van de installatie bij een opvoerhoogte van 1 M., zijn 6000 L. per seconde.

Het noordelijk deel der stad, hoofdzakelijk Scheveningen, wordt, afzonderlijk, ten deele eveneens tragsgewijze bemalen. Het rioolgemaal dat het water rechtstreeks naar zee pompt kan bij een opvoerhoogte van 6M.

VLAMINGSTRAAT.

1250 L. per seconde, verdeeld over 3 pompen uitslaan. Twee dezer pompen worden door stoommachines, de derde wordt door een electromotor gedreven. Alle rioolgemalen hebben centrifugaalpompen. Bij zeer zwaren regenval kan een deel van het water uit de riolen rechtstreeks op de grachten loozen door nooduitlaten.

JULIANA VAN STOLBERGPLEIN.

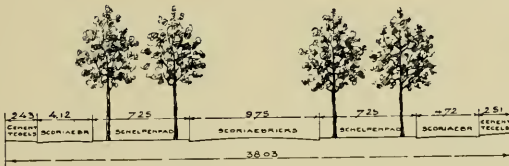
III. BESTRATING.

Er is een bestrate oppervlakte van rijwegen van ruim 2040000 M².

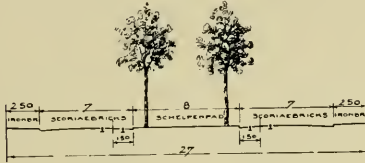
De meest typische straatprofielen worden door de figuren op blz. 100 en 101 aangegeven.

Behalve de asphalt en het hout, worden de bestratingsmaterialen uitsluitend in zand gelegd. De bestratingsmaterialen bestaan voor de rijwegen hoofdzakelijk uit: 1°. Ourthekeien, 2°. Quenast-, graniet- en soortgelijke keien, en 3°. Scoriaebricks; of 4°. het voor Hollandsche steden karakteristieke, inlandsche fabrikaat, Waal-klinkers. De kosten per M². zijn, met inbegrip van die voor de levering van het zand en die van het arbeidsloon voor het bestraten, tegenwoordig, bij hooge prijzen, achtereenvolgens voor de verschil-
100

SOPHIALAAN.

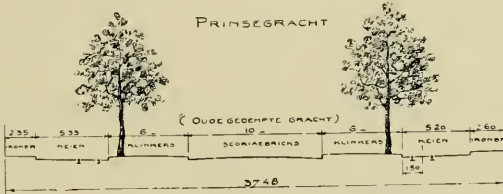
TUPE LAAN VAN MEERDERVOORT

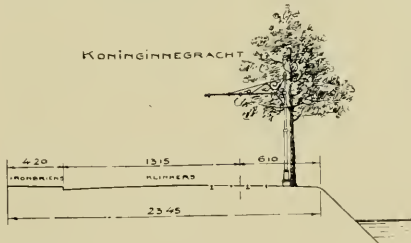
KONINGIN EMMAKADE - WALDECK PURMONTKADE

PRINSEGRACHT

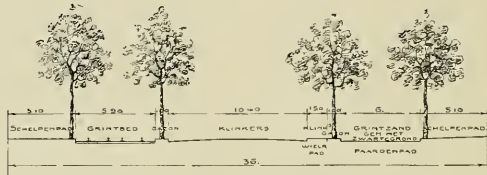

KONINGINNEGRACHT

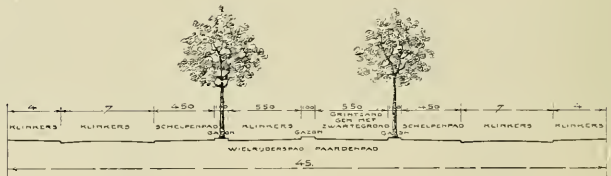

TYPEN VAN STRAATPROFIELEN. I.

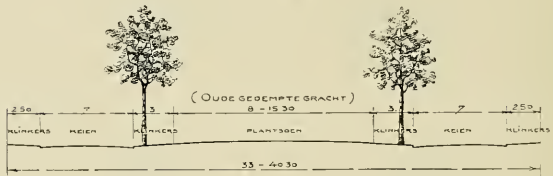
NIEUWEPARK - LAAN.

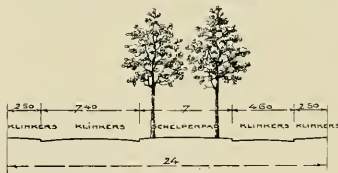
STATENLAAN

TURFMARKT.

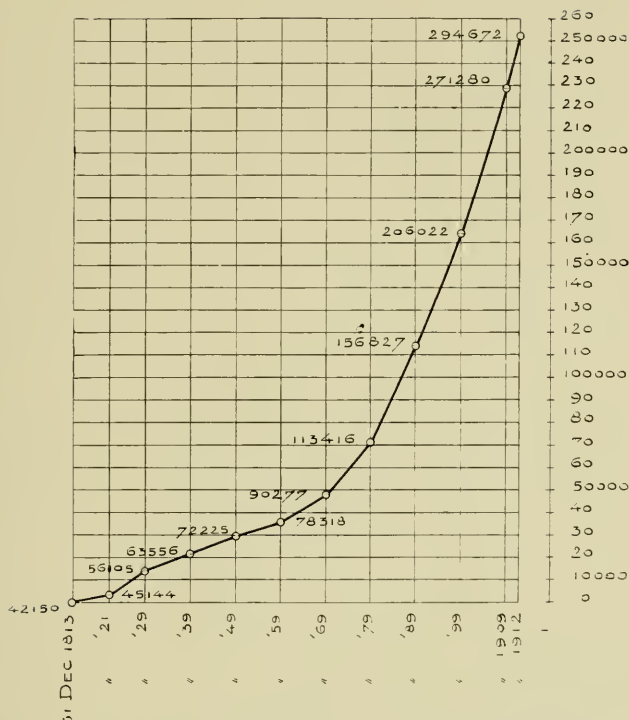

JOHAN VAN OLDEBARNEVELTLAAN.

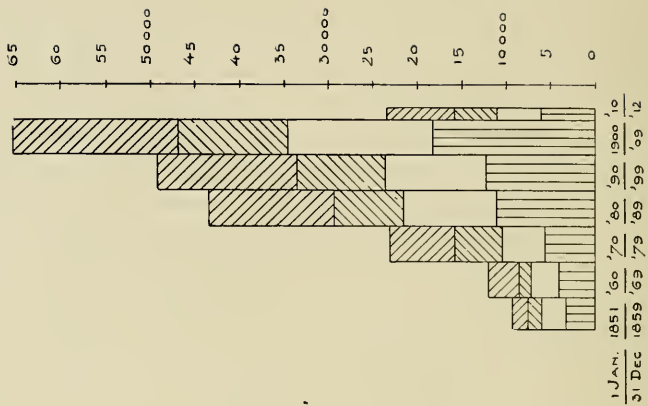

TYPEN VAN STRAATPROFIELEN. II.

BEVOLKING VAN 'S GRAVENHAGE

lende genoemde materialen: *f* 3.77, *f* 5.31, *f* 3.72, *f* 1.64. Asphalt en hout op beton-onderlaag ligt tot dusverre nog slechts over een oppervlakte van $\pm 23000 M^2$. De trottoirbestrating bestaat in hoofdzaak uit Waalklinkers, Rijnklinkers, ironbricks, en tegels vervaardigd uit cementbeton met toevoeging van harde-steen-slag. Liepen de prijzen van de 4 soorten vroeger niet aanmerkelijk uiteen, in het laatste jaar is dit wel het geval; $1 M^2$. Rijnklinkerbestrating kost in 1913 *f* 1.84, $1 M^2$. bestrating van ironbricks *f* 1.94, van tegels

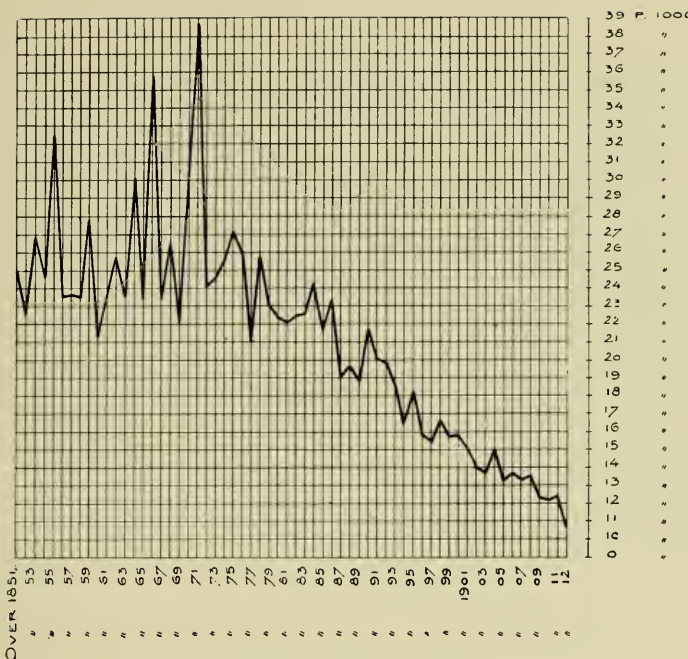
- GEBORTE BOVEN STERFTE (MANNEN.)
- " " " (VROUWEN.)
- VESTIGING BOVEN VERTREK (MANNEN.)
- " " " (VROUWEN.)

BEVOLKINGSAANWAS.

f 1.54, alles met inbegrip van levering van zand en van straatwerk.

Sommige buitenwegen hebben Mac-Adam verharding. Een eigenaardigheid van 's-Gravenhage zijn de wandelpaden die met schelpen op een puinlaag zijn verhard, welke verharding een aangenaam te bewandelen oppervlakte oplevert. De Mac-Adam wegen en schelpenpaden beslaan een oppervlakte van $\pm 350000 M^2$. Men is begonnen ze stofvrij te maken door behandeling met teer.

Bij dooiweer leveren de schelpenpaden wel eenig bezwaar op.

STERFTESTATISTIEK.

IV. BEVOLKING.

De stad had (met inbegrip van Scheveningen) op 1 Januari 1913 een bevolking van 294.672 zielen, waarvan 133.998 mannen en 160.674 vrouwen.

De toename der bevolking sedert 1831 (eerste volkstelling) blijkt uit de grafische voorstelling op blz. 103. In de figuur op blz. 104 is aangegeven de toename door geboorte boven sterfte en die door vestiging boven vertrek sedert 1851 van welk jaar de eerste bevolkingsregisters dateeren.

De figuur op blz. 105 geeft het beloop van het sterftecijfer gedurende de laatste 60 jaar.

ELECTRISCHE TRAMWAGENS OP HET PLEIN

V. BESTUUR DER GEMEENTE.

De Gemeente 's-Gravenhage wordt bestuurd door een Gemeenteraad van 45 leden onder voorzitterschap van een door de Kroon benoemden Burgemeester.

De voorbereiding van alle zaken, die door den Gemeenteraad moeten behandeld worden, geschiedt door een College gevormd door den Burgemeester en vijf door en uit den Raad gekozen Wethouders, aan welk College het dagelijksch bestuur der gemeente is opgedragen.

In 1913 bedroeg het aantal kiezers voor den Gemeenteraad, verdeeld over 3 districten, 39494.

VI. MIDDELEN VAN BESTAAN. HANDEL. VERKEERSMIDDELEN. INDUSTRIE.

's-Gravenhage is wat men noemt een „luxe-stad”. Een groot deel der gegoede bevolking bestaat uit renteniers

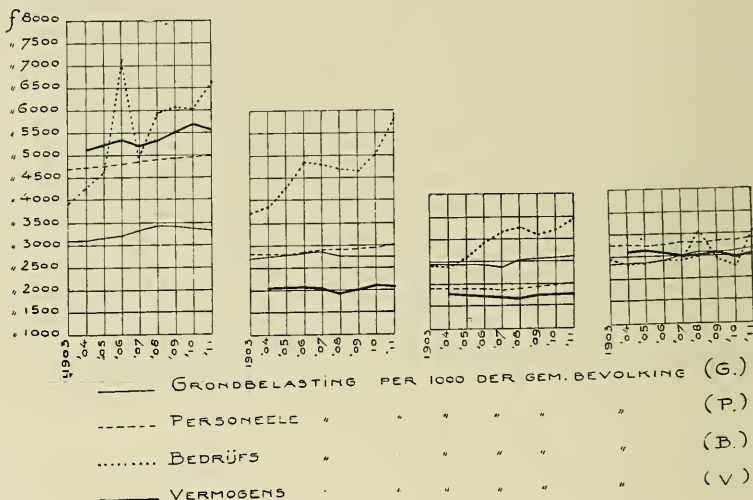
GROOTE MARKT.

en gepensioneerde ambtenaren en officieren, van al welke velen vroeger in Indië een bestaan hadden; en voorts uit tal van ambtenaren bij de verschillende departementen van Algemeen Bestuur, terwijl in den laatsten tijd een groot aantal personen die hun zaken te Rotterdam hebben, hun woonplaats in den Haag hebben gevestigd.

Vele kantoren, voornamelijk bank- en credietinstellingen en hypotheekbanken, maar ook expeditiekantoren, geven werk aan een aantal hoofden en handen, hetgeen ook het geval is met de 2 spoorweg-maatschappijen en de 3 tramwegmaatschappijen, die in het verkeer binnen de gemeente en met de gemeenten Voorburg en Rijswijk en Loosduinen voorzien.

Veel fraaie winkels met smaakvolle etalages geven aan de stad een welvarend aanzien.

DEN HAAG.	AMSTERDAM.	ROTTERDAM.	UTRECHT.
Gem. bev.	Gem. bev.	Gem. bev.	Gem. bev.
1903—226550	1903—541975	1903—353048	1903—109794
1911—284546	1911—577471	1911—431452	1911—120763

STATISTIEK DER BELASTINGOPBRENGST. I.

ALS BOVEN. II: TOTAAL VOOR ELK DER 4 STEDEN.

LAAKHAVEN.

Een druk vreemdelingenbezoek verlevendigt, vooral 's zomers, het verkeer.

De grafische voorstellingen op blz. 108 geven een overzicht van den staat van welvaren waarin 's Gravenhage zich, in vergelijking met Amsterdam, Rotterdam en Utrecht, mag verheugen.

De handel bestaat bijna uitsluitend uit stukhandel, en omvat in hoofdzaak voorwerpen voor dagelijksch verbruik, bouwstoffen, enz.

Er is een bloeiende bloemenmarkt, en een steeds in omvang toenemende in de open lucht gehouden markt in kramerijen, manufacturen, aardewerk. Deze markten worden 's Maandags en Vrijdags gehouden op de Groote Markt en de daaraan grenzende Prinsegracht. De voorname artikelen van uitvoer in het groot zijn: de haring, waarvan in het jaar 1912 (een slecht haring-

VISSCHERSHAVEN.

jaar), ongeveer 67000 tonnen ¹⁾ werden binnengebracht, en grootendeels uitgevoerd; en groenten en vruchten uit Loosduinen en het beroemde Westland, de bloeiende tuinbouwstreek tusschen den Haag en de Maas.

Met de omliggende gemeenten heeft een druk goederenverkeer te water plaats met de z.g. „beurtschepen”, dat zijn kleine motorbooten van 19 tot 68 ton, die in dagelijkschen dienst tusschen den Haag, Rotterdam, Schiedam, Delft, Leiden, Gouda en Utrecht varen.

Met verderaf gelegen plaatsen bieden de kanaalverbindingen van den Haag een uitstekende gelegenheid aan voor vervoer te water van goederen en vee, met stoombooten. Rijnsken van 600 à 700 ton kunnen tot de Laakhaven komen en vinden daar een gunstige gelegenheid tot lossen en laden.

¹⁾ Gepakte haringtonnen, wegende ongeveer 155 K.G.

BRUG BIJ DEN WAGENAARWEG.

De stad is aan het Europeesche spoorwegnet verbonden door den Hollandschen Spoorweg en den Staatsspoorweg. De, deze spoorwegen exploiteerende, Maatschappijen hebben elk een afzonderlijk station.

In het verkeer te land met de omliggende gemeenten voorziet de Z. H. Electriche Spoorweg naar Rotterdam, de stoomtramweg van de Haagsche tramweg Mij. (H. T. M.) naar Delft, de IJselstoomtramweg naar Leiden, en de Westlandsche Stoomtramweg naar Loosduinen en de welvarende Westlandsche gemeenten. De electriche tramweg die het verkeer binnen de stad verzorgt, behoort aan de Gemeente, doch wordt door de H. T. M. geëxploiteerd, die daartoe vergunning heeft tot 31 December 1926; de H. T. M. betaalt jaarlijks aan de Gemeente een opklimmend bedrag aan rente en afschrijving van het aanlegkapitaal.

MINISTERIE VAN JUSTITIE.

De stroom wordt haar geleverd door de Gemeentelijke Electriche Centrale tegen f 0.07 voor de eerste 1.600.000 K. W. U., f 0.065 voor de volgende 400.000 K. W. U. en f 0.06 voor iedere K. W. U. boven de 2.000.000.

In 1912 werden over het electriche net ongeveer 33.600.000 personen vervoerd; de gezamenlijke lengte met electriche tramspoor belegde straat bedraagt ongeveer 46 K. M.

Een grooten omvang heeft de industrie te 's-Gravenhage niet.

De voornaamste fabrieken zijn, behalve die voor voedings- en dagelijksche verbruiksartikelen: meubelfabrieken, timmerfabrieken, houtzagerijen, Rademaker's chocoladefabriek, bierbrouwerijen, rijtuigfabrieken, ta-

MINISTERIE VAN FINANCIËN.

baks- en sigarenfabrieken, een zeepziederij, een Smyrna tapijtfabriek, de Koninklijke Porselein en Aardewerkfabriek „Rozenburg”, een nettenfabriek, een machinefabriek met metaal- en ijzergieterij, een glasslijperij, een metaalslijperij, een kachelfabriek, instrumentmakerijen, fabrieken van goud- en zilverborduurwerk, en voorts een aantal distilleerderijen.

VII. KONINKLIJKE PALEIZEN, REGEERINGS- EN BESTUURSGEBOUWEN.

's Gravenhage is de zetel der Regeering en de Residentie van de Koningin. Het Koninklijk Paleis is in het Noordeinde; het paleis van de Koningin Moeder in het Voorhout.

MINISTERIE VAN OORLOG.

De Regeeringsgebouwen groepeeren zich grootendeels aan het Binnenhof, rondom het Plein en in het Voorhout. Op het Binnenhof bevinden zich ook de gebouwen van de beide kamers der Staten-Generaal.

De zetel van het Provinciaal Gouvernement is aan het Korte Voorhout.

Het Raadhuis is grootendeels gehuisvest in een complex van gebouwen, gelegen aan Groenmarkt, Kerkplein en Halstraat.

Plannen voor den bouw van een nieuw Raadhuis worden beraamd. Tijdelijk worden de Raadsvergaderingen gehouden in een daartoe ingerichte zaal in een aan de Gemeente toebehoorend huis in de Javastraat.

HET PLEIN IN 1912.

VIII. PLAN VAN UITBREIDING.

De uitbreiding der stad nam in de laatste 25 jaren een zeer groote vlucht; in 1908 is een plan van uitbreiding gemaakt dat zich aan de W.—, Z.— en O.zijde der Gemeente nagenoeg tot de grenzen der Gemeente uitstrekt. De duinen aan de N.O. en N.zijde mogen niet bebouwd worden, omdat daarin de watervang van de duinwaterleiding ligt. De duinen zijn onlangs door de Gemeente van den Staat aangekocht.

De meeste gronden waarover het uitbreidingsplan zich uitstrekt, behooren aan particulieren. Wanneer deze tot het exploiteeren van hun gronden voor bouwterrein wenschen over te gaan, zijn zij door plaatselijke verordeningen, in verband met de woningwet 1901, verplicht den straataanleg te maken, zooals die op het uitbrei-

KANAAL.

dingsplan is aangegeven, tenzij de Gemeenteraad mede-
werkt dit plan in onderdeelen te wijzigen.

De aanleg van de straten, met inbegrip van dien van
rioleering, vaarten, bruggen, en kaaimuren, en van
boombeplantingen, plantsoenen, enz. geschiedt door de
Gemeente, voor rekening van de bouwondernemers.

Gemiddeld kunnen de kosten van aanleg, zonder die
van de bijkomende kunstwerken, gesteld worden op
f 6.— à *f* 7.— M² straatoppervlakte.

De kosten van gas- en waterleiding en van de electri-
sche kabelnetten, blijven voor rekening der Gemeente.

LANGE VOORHOUT.

De gronden voor straten, enz. moeten, vóórdat de Gemeente tot den aanleg overgaat, kosteloos aan haar worden overgedragen.

Volgens de wet kunnen bouwondernemers in geen geval, zoo lang minder dan $\frac{1}{3}$ gedeelte van hun pand voor aanleg van straten, pleinen of grachten bestemd is, aanspraak doen gelden op schadevergoeding; in den regel echter wordt alle grond kosteloos aan de Gemeente overgedragen, waarbij in sommige gevallen tegemoetkomingen worden gedaan, in den vorm van het toestaan van goedkoopere bestratingsmaterialen dan die welke geëischt kunnen worden.

Op het uitbreidingsplan is in sommige gedeelten der stad de bouw van villawijken (open bebouwing) voorgeschreven. De wet van 1901 geeft gelegenheid deze te eischen, doch de daarvoor noodige Gemeentelijke ver-

ordeningen zijn nog niet uitgevaardigd. De villawijk op Zorgvliet wordt door onderling overleg tusschen de Gemeente en de eigenaren tot stand gebracht.

IX. NIEUWE VERKEERSWEGEN IN DE OUDE STAD.

Op de kaart zijn in zwarte bloklijnen 3 nieuwe verkeerswegen aangeduid, voor het maken waarvan onteigeningswetten met beperkte zône-onteygening zijn gevraagd.

STADHOUDERSLAAN.

DERDE HOOFDSTUK.

I. FINANCIËN.

(Naar opgaven van den Chef der Afd. Financiën ten Raadhuize,
Mr. A. Jonker).

De gewone uitgaven der Gemeente stegen van 1891 tot 1911 van *f* 3.266.000 tot *f* 11.203.000, of van *f* 20.34 tot *f* 39.94 per inwoner.

De buitengewone uitgaven die in 1891 \pm *f* 732.000.— bedroegen, waren in 1911 ongeveer vertienvoudigd. Deze uitgaven dienen hoofdzakelijk

voor aanleg van nieuwe straten c. a., stichting van scholen ⁽¹⁾, stichting en uitbreiding van Gemeentebesturen en aankoop van gronden en huizen.

De gewone ontvangsten vloeien voornamelijk uit belastingen, uit inkomsten van de Bedrijven en uit uitkeeringen van Rijk en Provincie.

De belastingen bestaan uit een plaatselijke directe belasting naar het Inkomen, en uit opcenten op de Rijks Personeele belasting, geheven naar huurwaarde, haardsteden, meubilair, dienstboden, paarden, rijtuigen, rijwielen en motorrijtuigen en op de Rijks grondbelasting. Het totaal zuiver inkomen der aangeslagenen in de Inkomstenbelasting bedroeg over 1911 rond *f* 131.000.000 (per inwoner *f* 467, per aangeslagene \pm *f* 2200), het totaal belastbare inkomen rond *f* 98.000.000 en de opbrengst *f* 2.217.000.

De Gemeentelijke Inkomstenbelasting wordt berekend naar een verhoudingschaal, toenemende van 2.5 tot 4% van het belastbare inkomen voor de verschillende klassen, waarin de aangeslagenen verdeeld zijn.

Jaarlijks wordt bepaald met welk verhoudingscijfer het volgens deze schaal berekend belastingbedrag wordt vermenigvuldigd. Voor 1911 bedroeg dit cijfer 0.63, voor 1912 en 1913, 0.97.

Het totaal bedrag der opcenten was in 1911 ongeveer 2 miljoen.

Ongeveer 40% wordt door belastingen opgebracht.

De bijdragen van Rijk en Provincie bestaan uit een Rijksuitkeering van *f* 3.33 per inwoner, een Rijksbij-

⁽¹⁾ Sedert 1911 wordt een jaarlijks stijgend bedrag (aanvankelijk *f* 30.000.—) voor schoolbouw uit de gewone middelen betaald, met het doel schoolbouw ten slotte geheel uit de gewone middelen te bestrijden.

PRINCESSEGRACHT.

drage (over 1911 van ruim *f* 50.000) in de kosten van het lager onderwijs, en Rijks- en Prov. bijdragen (over 1911, ongeveer *f* 63.000.) in de kosten van verpleging van arme krankzinnigen.

De totale ontvangsten uit de Bedrijven voortvloeiende, waren in 1911, *f* 3.705.000, waarvan *f* 1.081.000 winst; het overige grootendeels voor vergoeding van het gebruik van Gemeentegrond, en verder o. m. voor huur van het tramweganet.

De buitengewone uitgaven worden grootendeels door geldleening gedekt.

De Gemeenteschuld bedroeg in 1891, *f* 9.474.700 of *f* 59.02 per inwoner, in 1913, *f* 55.041.000, of *f* 189.34 per inwoner; de gemiddelde rentevoet der leeningen bedraagt *f* 3.678^o/_o; van de 19 op 1 Januari 1913 ten laste der Gemeente loopende geldleeningen waren

er slechts 2 op langeren termijn dan 45 jaar gesloten. Van deze leeningen komt ongeveer f 19.000.000 ten laste van de Gemeentebedrijven (niet inbegrepen de schuld voor het Grondbedrijf) en f 4.612.000 ten laste van de H. T. M., die rente en aflossing in den vorm van huur terugbetaalt.

II. GEMEENTEBEDRIJVEN.

(Met medewerking van de Directeuren der verschillende Bedrijven.)

De levering van drinkwater, gas en elektrische stroom, en het telefoonbedrijf geschieden door de Gemeente; ook het slachthuis wordt door de Gemeente zelf geëxploiteerd, terwijl mede een gemeentelijk grondbedrijf is ingevoerd.

DRINKWATERVOORZIENING. Het drinkwater wordt uit de duinen opgepompt en is van onovertroffen hoedanigheid. In 1912 werd een hoeveelheid van 8.250.000 M³. water geleverd; overeenkomende met 77 L. per inwoner per dag. ¹⁾

De kosten voor de levering van duinwater worden, voor *huiselijk gebruik*, progressief berekend, naar de huurwaarde van de betrokken perceelen. Bij overschrijding van een maximum gebruik overeenkomende met het abonnement volgens de huurwaarde, moet voor de meerder verbruikte hoeveelheid worden bijbetaald, naarmate van een kleiner of grooter meerverbruik, per dag van f 0.10 tot f 0.20 per M³.

¹⁾ In den drogen zomer van 1911 waren deze cijfers achtereenvolgens ± 8.600.000 M³. en 81 L.

POMPSTATION.

Bovendien wordt per half jaar een vaste som, voor elk object tot een afzonderlijk bedrag, bijbetaald voor ieder badtoestel, watercloset of urinoir, voor tuinbesproeiing, voor besproeiing van gevels en binnenplaatsen.

Voor paleizen, openbare gebouwen en instellingen, logementen, koffiehuzen, winkels, magazijnen, enz. en voor alle inrichtingen waar waterverbruik voor het bedrijf noodig is, geschiedt de levering uitsluitend per meter, tegen betaling als boven voor meerverbruik is opgegeven.

Voor hofjes en woonhuizen van minder dan *f* 200 huurwaarde per jaar wordt *f* 0.05 per M^3 . berekend.

Voor gestichten van liefdadigheid en instellingen van openbaar nut kan water geleverd worden tegen verminderden prijs.

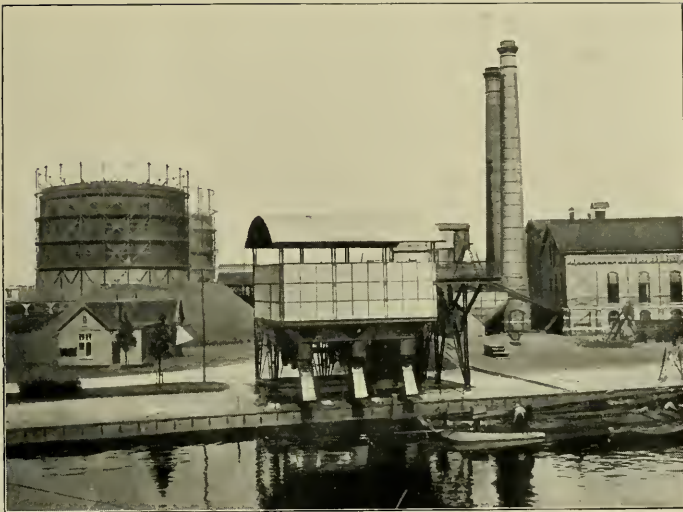

EERSTE GASFABRIEK.

GAS. Nadat sinds 1 Januari 1875 het gasbedrijf door de Gemeente zelf wordt geëxploiteerd, heeft zich dit bedrijf voortdurend in een grooten bloei mogen verheugen. Ter vervanging van de oude fabriek aan de Lijnbaan werd een nieuwe fabriek gebouwd in de nabijheid van den Loosduinsche Weg, die aanvankelijk ingericht voor een vermogen van 35000 M³. gas per etmaal, door herhaalde uitbreiding werd vergroot tot een vermogen van 150.000 M³.

In 1907 werd een tweede fabriek in bedrijf genomen, gelegen op een terrein aan den Trekvljet, waar gelegenheid bestaat het productievermogen tot 300.000 M³. op te voeren.

Terwijl bij den aanvang der gemeente-exploitatie slechts 4 miljoen M³. gas per jaar werd voortgebracht, was deze productie in 1912 gestegen tot 55 miljoen M³.

TWEEDE GASFABRIEK.

De aanlegkosten der fabrieken en leidingen hebben ongeveer 12.5 miljoen gulden bedragen, waarvan tot dusver circa 4.5 miljoen gulden is afgeschreven.

De lengte van het buizennet bedraagt rond 300 K.M., waarop zijn aangesloten 6500 straatlantaarns en bijna 60.000 gasverbruikers, van welke 16.500 muntgasverbruikers zijn.

De algemeene gasprijs is 6 cent per M³.

Door de gasfabrieken wordt ook gas geleverd in de gemeente Rijswijk.

ELECTRISCHE STERK-STROOM. In het westelijk gedeelte der gemeente is in 1905 op een terrein aan het afvoerkanaal, gebouwd de gemeentelijke electriciteitsfabriek, die elektrischen stroom levert zoowel ten behoeve van den elektrischen tramdienst (gelijkstroom)

ELECTRISCHE CENTRALE.

als voor de openbare verlichting, en voor de levering van electrisch licht en electrische kracht aan particulieren (draaistroom).

In de fabriek zijn opgesteld 16 ketels met totaal $2352 M^2$ verwarmend oppervlak, stoom gevende voor 6 cylinderstoommachines en 1 stoomturbine, die een totaal vermogen van 9640 K.W. kunnen voortbrengen.

De stroomverkoop steeg van bijna 3 millioenen eenheden in 1906 tot rond 11 millioen eenheden in 1912.

De prijs van den stroom bedraagt in het algemeen per eenheid: voor kracht f 0.10 en voor licht f 0.20 voor vastgestelde, eerstverbruikte hoeveelheden, en achter-eenvolgens f 0.07 en f 0.08 bij overschrijding dier hoeveelheden.

TELEFOON. De Telefoon werd oorspronkelijk geëx-126

ZAAL IN DE TELEFOON-CENTRALE.

ploiteerd door de Nederlandsche Bell Telefoon Maatschappij.

Den 1sten Juli 1903 nam de Gemeente de exploitatie zelf ter hand. De centrale werd ingericht volgens het centraal batterij systeem — de eerste toepassing in Nederland van dit thans algemeen gevolgde systeem. De Nederlandsche Bell Telefoon Maatschappij had bij de overneming van haar bedrijf 1824 aansluitingen. Er zijn thans twee centraal bureaux — waar, op 1 Januari 1913, 9111 nummers waren aangesloten. Door den Gemeenteraad zijn thans voorstellen aangenomen tot het verplaatsen en vergrooten der centrale te Scheveningen en het stichten van een tweede centrale in den Haag. Deze centralen zullen worden voorzien van automatische telephooninrichtingen.

De abonnementsprijs voor een enkelvoudige aanslui-

GEMEENTELIJK SLACHTHUIS.

ting binnen de grens van de Gemeente bedraagt *f* 65.— per jaar, bij eerste aansluiting verhoogd met een vast recht van *f* 25.—

Alhoewel het tarief lager is, dan van andere steden in binnen- en buitenland met ongeveer hetzelfde aantal aangesloten nummers, zijn de financieele uitkomsten van het bedrijf alleszins bevredigend. Ook na de voorgestelde wijzigingen zal het tarief beneden dat van andere steden met omstreeks 10.000 aangeslotenen blijven.

GEMEENTELIJK SLACHTHUIS. Het Gemeentelijk Slachthuis beslaat een oppervlakte van \pm 7,5 H.A., aan de Laakhaven; de aanvoer van vee kan vrijwel buiten de stad om geschieden.

De slachthallen zijn door een overdekte verbindingsgang afgescheiden van het groote koelhuis. De kœl-
128

installatie werkt met zwavelig zuur. Een ijsfabriek is aan de inrichting verbonden.

Het Slachthuis werd eerst in Juli 1911 in gebruik genomen en werkt aanvankelijk nog met verlies.

GEMEENTELIJK GRONDBEDRIJF. Het Gemeentelijk Grondbedrijf besloeg op 1 Januari 1913 — buiten rekening latende de gronden ingenomen door straten, pleinen, enz., en die in gebruik bij gemeentelijke diensten en bedrijven — een oppervlakte van \pm 645 H.A.

Hiervan zijn 214 H.A. bestemd om voorloopig, of definitief, te worden gereserveerd voor gemeentelijke doeleinden. De overige terreinen zijn of worden in het „Grondbedrijf” ingebracht; zij zijn bestemd om als bouwterrein te worden geëxploiteerd.

Het grondbezit is verdeeld over 6 districten; voor elk dezer is een afzonderlijke boekhouding aangelegd. Zoolang voor eenig complex gronden, de, op die gronden drukkende, schuld de boekwaarde — gebaseerd op taxatie door een Commissie van deskundigen — niet overtreft, wordt rente en aflossing op deze terreinen bijgeschreven: deze bedragen worden door geldleening gevonden. Het grootste gedeelte dezer terreinen is bestemd om op erfpacht te worden uitgegeven.

Met het uitgeven, als regel op erfpacht, werd in 1912 begonnen. In dat jaar werd op erfpacht uitgegeven een oppervlakte van 13759 M²., verkocht eene van 8432 M². De uitgifte op erfpacht geschiedt in den regel voor 75 jaar. In de algemeene voorwaarden, waaronder deze uitgifte geschiedt zijn bepalingen opgenomen in het belang der hypothecaire crediteuren, teneinde het versrekken van crediet onder hypothecair verband van erfpachtsperceelen te vergemakkelijken. In deze voor-

HAVENKANTOOR.

waarden is voorts de bepaling opgenomen, dat, indien het erfpachtscontract niet wordt vernieuwd aan het einde van den erfpachtstermijn, den erfpachter schadeloosstelling wordt verleend voor den opstal, welke zich op het perceel bevindt.

III. HAVENS.

(Met medewerking van den Havenmeester en den Directeur der Visschershaven).

In aansluiting met het Provinciale Scheepvaartkanaal dat den Haag met Rotterdam verbindt, is door de Ge-
130

LAAKHAVEN.

meente de Laakhaven aangelegd in het ZO. deel der stad. De Provinciale vaart heeft een diepte van 2.80 M., een bodembreedte van 13 tot 22 M.; de (beweegbare) bruggen hebben een doorvaartwijdte van 8 M. De Gemeente heeft de aan de Laakhaven gelegen terreinen gekocht of onteigend, en geeft die in erfpacht voor den tijd van 75 jaar uit aan handels- en industriele ondernemingen.

Door het maken van een onderdoorgang onder den Nederlandschen Spoorweg tegenover de Vaillantlaan zullen de haventerreinen in betere gemeenschap met de stad worden gebracht. De Laakhaven zal verder, den Nederlandschen Spoorweg naar Rotterdam doorsnijdende, langs de ZW.zijde van de stoomtrambaan dier Maatschappij naar Scheveningen, in verbinding worden gebracht met het Afvoerkanaal.

VISSCHERSHAVEN.

Dat deel der haven is bestemd voor kleinere schepen, van 80 à 90 ton, zooals thans in de stadsgrachten komen. Er is in de Laakhaven en in de stadsgrachten haven- en liggeld verschuldigd.

Het havengeld bedraagt *f* 0.03 per ton, het liggeld hetzelfde bedrag iedere 14 dagen; aan haven- en liggeld werd in 1912 ontvangen *f* 37189.76. Bruggelden worden in deze gemeente niet geheven; kadegelden enkel aan de Visschershaven.

In 1912 kwamen langs de havenkantoren binnen 60049 vaartuigen, metende tezamen 1.168.190 ton.

Door het maken van een sluis zal te zijner tijd gelegenheid bestaan, zoo dit noodig mocht blijken, de Laakhaven in verbinding te brengen met de Visschershaven te Scheveningen.

Deze haven is gebouwd voor bomschepen; de diepte 132

van de vaargeul in de buitenhaven, die door den Staat is aangelegd en bekostigd, en op Staatskosten wordt onderhouden, is met het oog op de defensiebelangen, bij de wet bepaald op een diepte van 2.16 M. tot 2.66 M. ÷ N. A. P., zoodat onder normale omstandigheden in de vaargeul bij L. W. 1.38 tot 1.88 M., bij H. W. 3.01 tot 3.51 M. diepte aanwezig is. ¹⁾

Sedert de opening der haven in December 1904 is het aantal bommen sterk verminderd, en werden in de plaats daarvan loggers gebouwd, voor welke onder normale omstandigheden het in- en uitvaren van de haven geen bezwaren oplevert.

De haven dient voornamelijk voor de haringvisserij; de verschvisserij is zeer afwisselend in omvang; zij vertoont in den laatsten tijd groote neiging tot vooruitgang. Tusschen 1905 en 1912 was de grootste aanvoer van haring 173.000 tonnen ²⁾ (in 1907), en de grootste besomming voor versche visch ± f210.000,— (in 1912); de kleinste aanvoer was 67.000 tonnen, (in 1912); de kleinste besomming ± f127.600,— (in 1905).

In de Visschershaven wordt havengeld geheven per M³. per jaar: voor schrobnetvisserij f 0,30, voor haringvisserij f 0,70, voor vaartuigen niet voor de Zeevisserij dienende f 1,—; des verkiezende kan per reis naar een ander tarief worden betaald.

Ook is kadegeld verschuldigd van f 0,01 per M². en etmaal door goederen ingenomen ruimte; de goederen mogen niet langer dan 3 etmalen blijven liggen.

Aan de Visschershaven is een scheepswerf verbonden, die verhuurd is.

¹⁾ N.A.P. ligt n.l. 0.40 M. boven D.P.

²⁾ Zie de noot op blz. 110.

OPENBARE LAGERE SCHOOL AAN DE KEPLERSTRAAT.

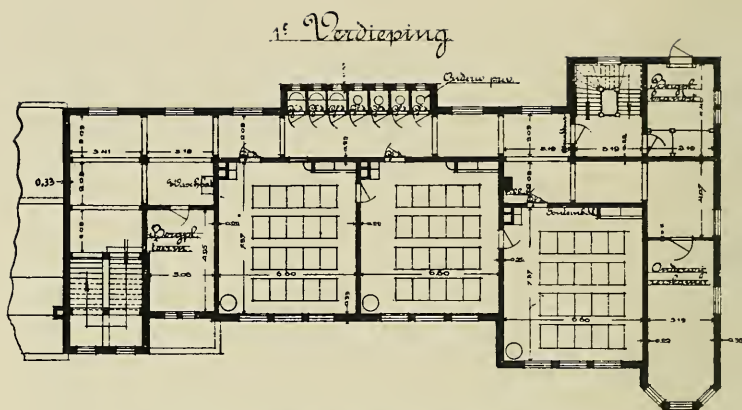
IV. ONDERWIJS.

(Naar opgaven van den Chef der Afd. Onderwijs ten Raadhuize,
Mr. J. H. de Bas.)

Op 31 December 1912 werd in 78 Gemeentescholen lager onderwijs gegeven; het aantal bijzondere scholen voor Lager Onderwijs bedroeg 67.

In de volksscholen bedraagt het schoolgeld van 4 tot 20 ct. per week, in de burgerscholen *f* 24.— tot *f* 68.— per jaar, behoudens enkele speciale gevallen.

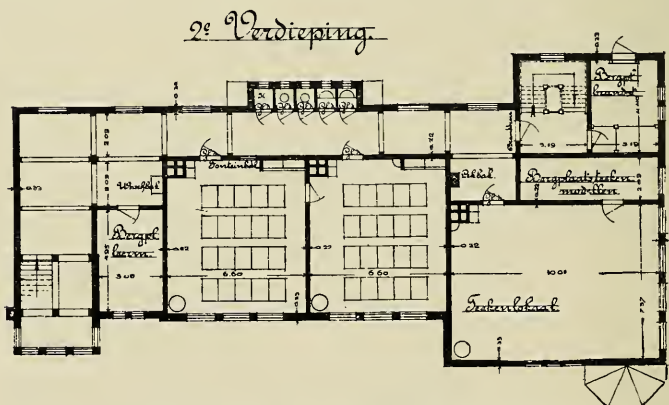
Aan ouders of verzorgers die in ongunstige geldelijke omstandigheden verkeerden kan voor de volksscholen, en de burgerscholen met het laagste schoolgeld, vermindering of vrijstelling van schoolgeld worden verleend.

SCHOOL AAN DE KEPPLERSTRAAT II.

Van het type der nieuwere Gemeentescholen voor Lager Onderwijs geven de figuren op blz. 134, 135 en 136 een denkbeeld.

Als vaste regel bij den bouw van scholen geldt dat de leerlokalen op het Z.O. moeten zijn gelegen. De verwar-

SCHOOL AAN DE KEPPLERSTRAAT III.

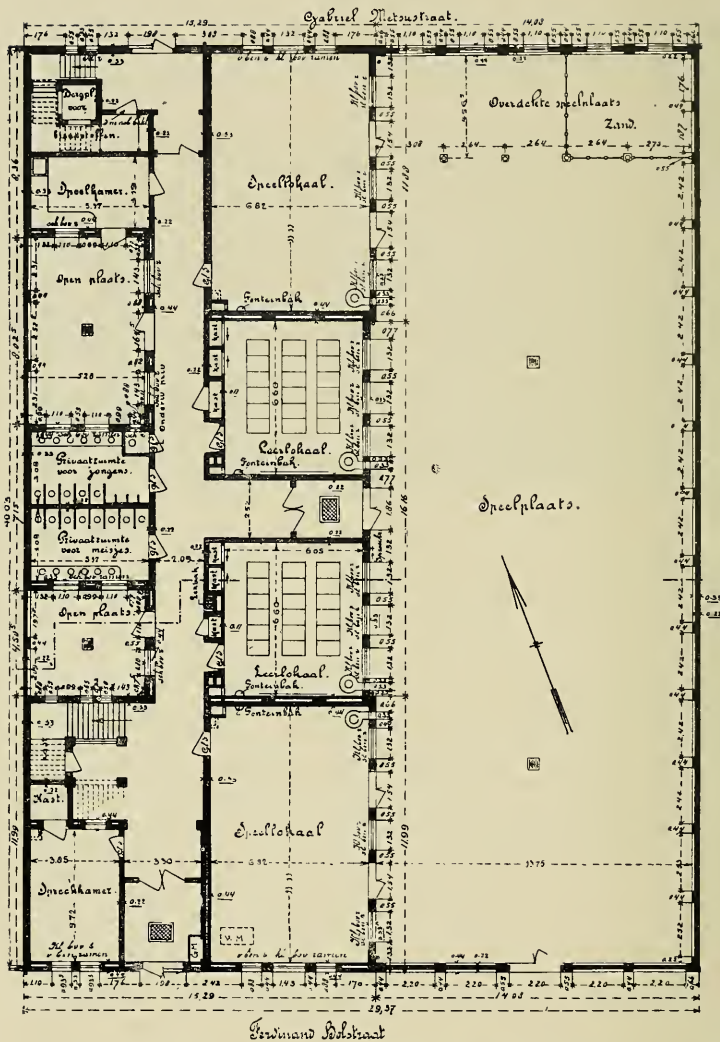
GEMEENTELIJKE BEWAARSCHOOL, FERD. BOLSTRAAT.

ming geschiedt met gewone kachels; de ventilatie door openingen tot aanvoer en afvoer van versche lucht, de eerste achter de kachels; volgens de laatste bepalingen krijgen van de 3 ramen er 2 een bovenklepraam, één een bovenschuifraam, terwijl van allen de benedenramen draaibaar worden gemaakt.

Het grootst aantal in één klasse toe te laten kinderen is 40; klasselokalen voor dat aantal worden echter voor 48 gebouwd, teneinde reserve te hebben. De klassen zijn voor jongens en meisjes gemengd. Eén burgerschool is uitsluitend voor meisjes (schoolgeld *f* 40 tot *f* 88).

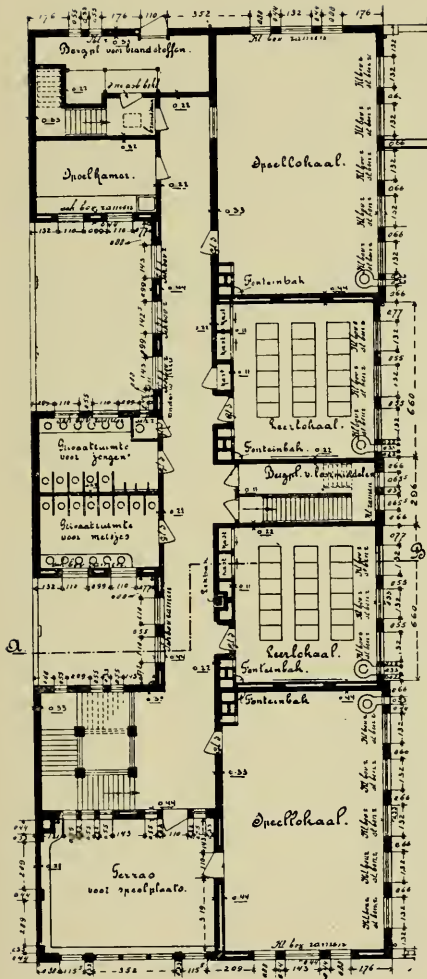
De Gemeente zorgt nog kosteloos voor onderwijs aan spraakgebrekkige leerlingen van openbare en bijzondere lagere scholen. Zij doet herhalingsonderwijs geven ook

- Begane grond -

BEWAARSCHOOL AAN DE FERDINAND BOLSTRAAT.

-Verdieping.-

BEWAARSCH. A. D. FERDINAND BOLSTR.

aan leerlingen van bijzondere scholen (schoolgeld 5 tot 15 ct. per week, met vermindering of vrijstelling in gevallen als boven).

In het geheel waren op 31 December 1912 op de openbare scholen 23725, op de bijzondere scholen 16218 leerlingen.

Het aantal Gemeentelijke bewaarscholen bedraagt 12; nog ééne is in aanbouw.

Het aantal leerlingen bedroeg op 31 December 1912, 3626; er is uitsluitend vrouwelijk onderwijzend personeel; het onderwijs is kosteloos.

De figuren op blz. 137, 138 en 139 stellen een van de nieuwste typen van bewaarschool voor. Behalve een parti-

HOOGERE BURGERSCHOOL A. D. WALDECK PYRMONTKADE.

culiere middelbare school van handel en administratie is er een Gemeentelijke handelskursus ten behoeve van personen van beiderlei geslacht en elken leeftijd. Er zijn 5 Gemeente Hoogere Burgerscholen, waarvan 3 met 5 jarigen cursus (schoolgeld *f* 100.—) en één met 3 jarigen cursus, (schoolgeld *f* 60.—), allen voor jongens en meisjes, en één met 5 jarigen cursus voor meisjes alleen (schoolgeld *f* 100.— voor één leerling, *f* 60.— voor ieder van 2 uit één gezin). Toelating kosteloos of tegen verminderd schoolgeld is mogelijk.

Het aantal leerlingen aan al deze scholen te zamen bedroeg 1404 op 31 December 1912.

Een particuliere middelbare school is „Het Nederlandsch Lyceum”, waar onderwijs wordt gegeven in vakken tot voorbereiding van studie aan de Universi-
140

HOOGERE BURGERSCHOOL AAN DE STADHOUDERSLAAN.

teiten en aan de Technische Hoogeschool; schoolgeld *f* 250.

Een 6e H.B.S. (met 5 jarigen cursus) is in aanbouw.

Op blz. 140 en 141 zijn afbeeldingen van de H.B.S. aan de Stadhouderslaan en de Waldeck Pymontkade. Van het Gemeentelijk Gymnasium, aan de Laan van Meerdervoort, staat eene afbeelding op blz. 142; aldaar bedroeg het aantal leerlingen op 31 December 1912, 341; het minerval is *f* 100.— Hier is kostelooze toelating mogelijk in geval van onvermogen om vol schoolgeld te betalen, bij uitmuntend gedrag en bijzondere bekwaamheid.

Een Christelijk Gymnasium is gevestigd in tot school ingerichte particuliere huizen; aantal leerlingen 78.

GYMNASIUM.

V. KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

Het Koninklijk Conservatorium voor Muziek is gevestigd in een complex aan de Gemeente toebehoorende gebouwen; het ontleent zijn financiën aan een Rijksbijdrage, aan subsidie van Provincie en van Gemeente, en aan het heffen van schoolgeld. Aantal leerlingen op 31 December 1912, 359.

Aan de druk bezochte Academie van Beeldende Kunsten (aantal leerlingen op 31 December 1912, 730), wordt onderwijs gegeven in burgerlijke bouwkunde (opleiding

ACADEMIE VAN BEELDENE KUNSTEN.

van architecten), schilderkunst, boetseeren, en kunstnijverheid, en worden leeraren M.O. opgeleid.

Ook dit instituut ontleent zijne financiën aan subsidies van Rijk, Provincie en Gemeente, en aan schoolgelden.

Voorts zijn nog te vermelden :

de Visscherijschool te Scheveningen (opleiding schippers en stuurlieden op zeevisschersvaartuigen) ;

de Ambachtsschool ;

de Industrieschool voor meisjes ;

de 's Gravenhaagsche Vakschool voor meisjes,

INDUSTRIESCHOOL VOOR MEISJES.

al welke inrichtingen met subsidies van de Gemeente in stand worden gehouden.

Voor laatstgenoemde school is een groot gebouw thans in aanbouw.

De Huishoudschool is een geheel uit eigen fondsen bestaande instelling.

Van Gemeentewege wordt hygienisch en medisch toezicht uitgeoefend op de openbare, en op verzoek der betrokken besturen, ook op de bijzondere lagere- en bewaarscholen.

VAKSCHOOL VOOR MEISJES.

VI. GEMEENTE-ZIEKENHUIZEN.

In het groote Gemeente-Ziekenhuis zijn 379 bedden, ongerekend 38 in de barakken voor besmettelijke ziekten aldaar.

Een tijdelijk ziekenhuis met 150 bedden is ingericht in een aan de Gemeente toebehoorend gebouw aan het Slijkeinde, in het midden van een volkrijke buurt, totdat een nieuw gebouw zal zijn gesticht aan de buitenomtrek der stad; hiervoor zijn plannen in overweging.

De verpleging in het Ziekenhuis geschiedt volgens 5 klassen, achtereenvolgens à *f* 7.50, *f* 5.—, *f* 2.—, *f* 0.75 per dag en kosteloos. Speciale tarieven zijn vastgesteld voor operatiën en behandeling met Finsen's licht.

AMBACHTSCHOOL.

VII. BANK VAN LEENING.

De bank van Leening heeft thans 2 bijkantoren, terwijl er nog 2 in aanbouw zijn. Het totaal bedrag der beleeningen bedroeg in 1911, *f* 1.570.261,78; het totaal der lossingen *f* 1.500.025,495.

VIII. ZWEM- EN BADINRICHTING.

Een particuliere zwem- en badinrichting met afzonderlijk bassin voor mannen en voor vrouwen bevindt zich aan de Mauritskade. Aan deze inrichting is ook gelegenheid tot het nemen van kuip-, douche-, stoom- en zwavelbaden.

Er is een Gemeentelijk volksbad en een Gemeentelijk schoolkinderenbad.

GEMEENTELIJK SCHOOLBAD.

De eerste instelling is eerst in het laatst van 1911 geopend; de laatste zeer onlangs.

Van het volksbad (16 stort- en 4 kuipbaden) wordt een druk gebruik gemaakt; behoefte aan uitbreiding van het aantal volksbaden doet zich sterk gevoelen. Het bad wordt geëxploiteerd door de zorg van de particuliere vereeniging „Volksbad”. De stortbaden kosten *f* 0.06, de kuipbaden *f* 0.10 per bad.

Het schoolkinderenbad bevat 40 stortbaden.

IX. BRANDWEER.

(Naar opgaven van den Commandant der Brandweer).

De brandweer bestaat uit een beroepscorps. Behalve het Centraal-station (hoofdkazerne), is er een kazerne te Scheveneningen en zijn er 3 posten. De brandweer

BRANDWEERKAZERNE IN DE THERESIASTRAAT.

beschikt over 3 automobiel-brandspuiten, en 8 éénpaardsslangenwagens en 2 handspuiten op voor spanning ingerichte wagens. Op de waterleiding zijn een 3000-tal brandkranen over de verschillende straten en in de voornaamste openbare gebouwen verdeeld; bovendien zijn er 93 brandputten; 59 hiervan (z.g. systeem Stang) staan op het grondwater, 34 staan in verbinding met de grachten.

De brandweer-telegraaf heeft een ondergronds kabelnet van \pm 80 K.M., waarop een 100-tal buitenbrandschellen zijn aangesloten.

BUREAU V. D. GEM. REINIGINGS- EN ONTSMETTINGSDIENSTEN.

X. GEMEENTELIJKE REINIGINGSDIENST EN GEMEENTELIJKE ONTSMETTINGS- DIENST.

(Naar opgaven van den Directeur dezer diensten).

De Reinigingsdienst is verdeeld over 14 secties, elk met een posthuis als verzamelplaats der manschappen. Het vegen der straten geschiedt in ploegen, vóórmiddags, deels afzonderlijk, deels gecombineerd met het ophalen van huisvuil, en namiddags met veegmachines. In den namiddag worden mede straatkolken geschept en, langs pneumatischen weg privaatkolken geledigd. De straatbesproeiing geschiedt met 40 paardenwagens en 1 electrischen transproeiwagen met waterreservoir van $10 M^3$. inhoud. Op hoofdverkeerswegen met klinkerbestrating wordt op groote schaal met succes gebruik

gemaakt van chloorcalium als stofbindend middel. Het ophalen van asch en vuilnis geschiedt op den voormiddag, 3 maal per week, geleidelijk verkrijgen de wagens automatisch sluitende kleppen. De opgehaalde stoffen worden gebracht naar 2 depôts, waarvan een te Scheveningen; van dit laatste worden ze per spoor vervoerd naar dat te 's-Gravenhage. Een deel der stoffen wordt verkocht voor mest, het overige ter ophooging van laag gelegen terreinen.

Mechanisch bewogen voertuigen zijn een tram-sproeiwagen, en een stoom-luchtpomp voor het pneumatisch ledigen der privaatputten. Een automobiel-aschwagen is bij wijze van proef ingevoerd.

De geheele dienst wordt bij dag uitgevoerd, met uitzondering van de reiniging der asphaltstraten.

De Gemeentelijke ontsmettingsdienst is hoofdzakelijk belast met het ontsmetten van woningen en inrichtingen, en van de daar aanwezige bedde- en lijfgoederen; het vervoer van lijders aan besmettelijke ziekten uit hun woningen naar een ziekenhuis; het vervoer van onbekende lijken; het treffen van maatregelen ter bestrijding van besmettelijke veeziekten.

Deze dienst beschikt over 2 ontsmettingsinrichtingen, 2 observatiegebouwen en een stoomwasscherij. Hij wordt zelfstandig beheerd; echter is de directie opgedragen aan den Directeur van den Reinigingsdienst; het personeel, het materieel en de paarden worden ook van dien dienst betrokken.

Ontsmetting in bij de Wet genoemde ziektegevallen geschiedt kosteloos; van andere ontsmettingen wordt een kleine vergoeding gegeven, verband houdende met het inkomen van den belanghebbende.

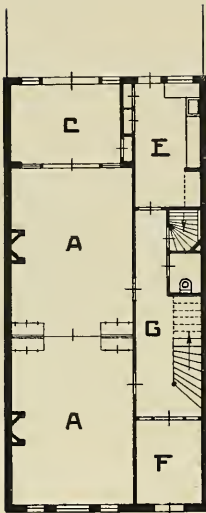
III. STATENLAAN, NOORDZIJDE.

VIERDE HOOFDSTUK.

WONINGTYPEN.

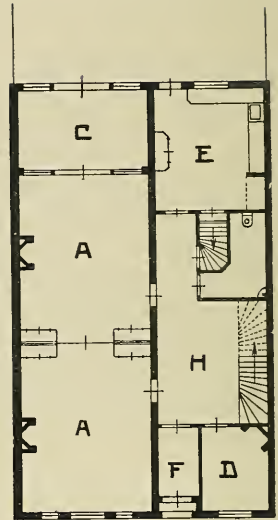
De groote uitbreiding van de bebouwing, die omstreeks het jaar 1891 is begonnen en zich voornamelijk in westelijke richting, in mindere mate in oostelijke richting uitstrekt, valt samen met de zeer belangrijke wijziging in de samenstelling van stratenplannen, waarbij gebroken werd met het systeem, van nagenoeg uitsluitend elkaar onder rechte hoeken snij-

FIG. I

0 1 2 3 4 M.

FIG. II

0 1 2 3 4 M.

- A kamers.
- B. slaapkamers.
- C. serre.
- D. spreekkamer.
- E. keuken.
- F. entree.
- G. gang.
- H. hall.
- I. bergplaats.

dende straatrichtingen, waaruit de zeker niet ten onrechte afgekeurde schaakbord vormige plannen voortvloeien.

De aanleg van elkander onder scherpe of stompe hoeken snijdende straten en van gebogen straten, heeft geleid tot onregelmatige, met name tot niet rechthoekig begrensde bouwterreinen bij de straatkruisingen. Daaruit ontstond de noodzakelijkheid, om bij het bebouwen van deze terreinen naar oplossingen te zoeken, afwijkende van de overheerschend gebruikelijke plattegronden voor rechthoekige perceelen.

Deze omstandigheid is van grooten invloed geweest op de architectonische ontwikkeling van de bebouwing. Zij prikkelde tot studie en gaf daardoor aanleiding tot

IV. STADHOUDERSPLEIN, OOSTZIJDE.

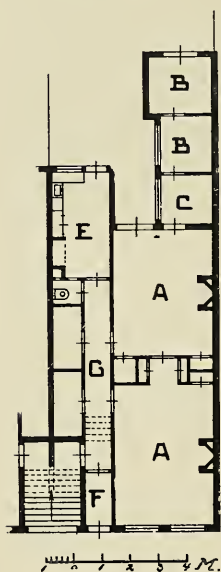
groote verscheidenheid en tot verbetering in vergelijking met het ook in 's-Gravenhage voorkomende verschijnsel, dat talrijke huizen volgens hetzelfde type in drukkende eenvormigheid, in lange rijen werden gebouwd.

Verbetering werd voorts ook verkregen door het uitschrijven van eenige prijsvragen door bouwgrond-maatschappijen en door de door eenige maatschappijen in de koopakte van den grond opgenomen bepaling, dat de bouwplannen wat inrichting en uiterlijk van het gebouw aangaat, de goedkeuring van het bestuur behoeven.

Eene dergelijke regeling werd ook reeds vroeger getroffen door de Gemeente ten aanzien van de haar toebehoorende gronden die òf in erfpacht werden uitgegeven òf werden verkocht.

Waar de hoekgebouwen van straten uiteraard een groote verscheidenheid opleveren, zoowel in grootte als in architectonische behandeling, worden de tusschenliggende huizen in overwegende mate, volgens twee typen gebouwd en wel volgens de plattegrond van fig. I, (blz. 152) waarbij de gevelbreedte afwisselt tus-

FIG. V

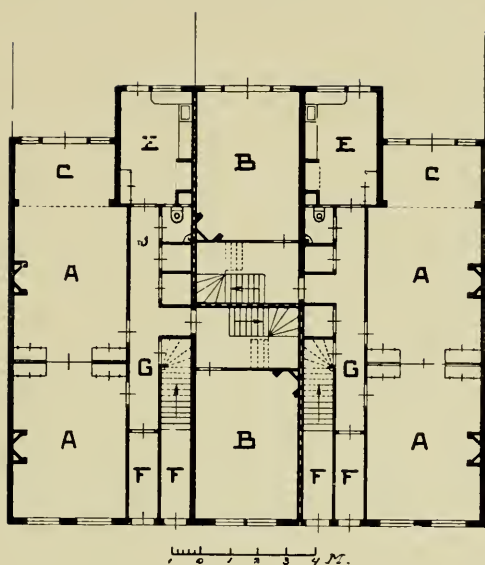
schen 6 en 7 M. en volgens de plattegrond fig. II, (blz. 152) waarbij de gevelbreedte ongeveer 9 M. bedraagt. Het type van fig. I bevat in den regel, gegroepeerd aan één zijde van de gang: vóór- en achterkamer „en suite" waarachter serre; in den begane-grond voorts een keuken met bergplaats in den tuin, kasten en privaat, terwijl in den regel onder de keuken een kelder ligt.

Boven bevat dit type eveneens vóór- en achterkamer, waarachter òf balcon òf serre, twee kabinetten, waarvan één als badkamer ingericht en verder privaat en kasten. Als tweede verdieping bevat het type van fig. I een viertal kleinere vertrekken met privaat enz. terwijl

dienstbodenvertrekken en bergruimte in de zolderverdieping worden ondergebracht.

De toepassing van horizontale daken heeft er veelal toe geleid, dat de zolderverdieping als tweede (of derde) verdieping wordt ingericht, waarbij in plaats van een zolder, een — tusschen vóór- en achterkamer liggende — ruimte als bergplaats wordt gebezigd.

FIG. VI

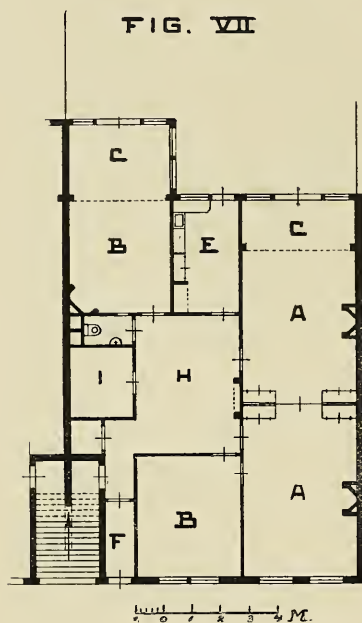
Tusschen afdekking met platte daken en die met steile dakvlakken, vertoonen zich eenige tusschenvormen, waarbij de bovenste verdieping gedeeltelijk als zolderverdieping is uitgevoerd.

Het type volgens fig. II met een gevelbreedte van ongeveer 9 M. komt in algemeene indeeling overeen met die van fig. I. De zoogenaamde kabinetten zijn tengevolge van de grootere gevelbreedte belangrijk ruimer, de keuken verkrijgt eveneens grootere afmetingen, terwijl in den begane-grond de gelegenheid verkregen wordt voor een vertrek, dat als spreekkamer, garderobe enz. kan gebezigd worden.

Fig. III (blz. 151) voorstellende een gedeelte van de Statenlaan (N. zijde) tusschen de Stadhouderslaan en

de Frederik Hendriklaan, vertoont de gevels van woningen, zoowel volgens den plattegrond van fig. I als dien van fig. II.

De jaarhuren van deze woningen bedragen voor die volgens fig. I ongeveer *f* 700 à *f* 800, die volgens fig. II *f* 1000 à *f* 1200.

De behoefte aan goedkoopere woningen heeft er toe geleid, het in fig. I aangegeven type als beneden- en bovenwoning in te richten.

De benedenwoning bevat de begane-grondvertrekken en die van de eerste verdieping.

De bovenwoning, die een afzonderlijke toegang heeft, bevat de tweede verdieping en daarboven de derde verdieping, die ook wel als zolderverdieping is ingericht.

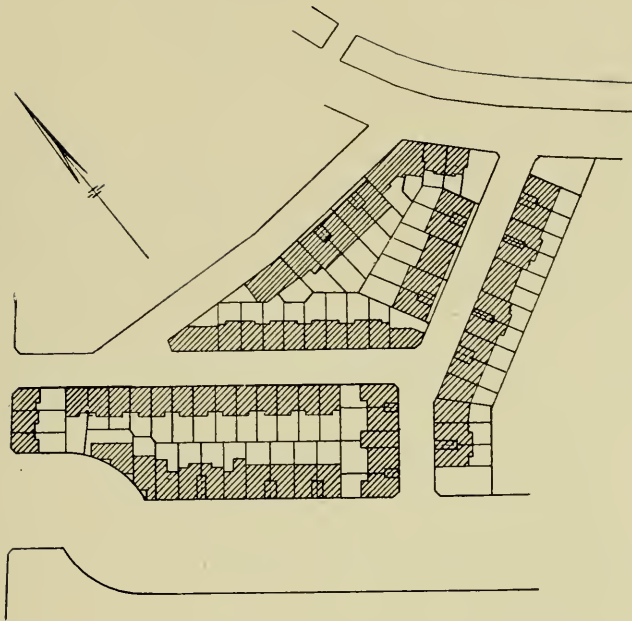
De jaarhuren van deze woningen bedragen

voor de benedenwoning ongeveer *f* 450, voor de bovenwoning ongeveer *f* 400.

In fig. IV, een gedeelte van het Stadhoudersplein (Z. O. zijde) voorstellende, zijn gevels van deze woningen te zien (blz. 153).

Het streven om het bouwterrein meer productief te maken, heeft geleid tot een woningtype, waarbij de

FIG. VIII

begane-grond van het type van fig. I tot eene volledige woning wordt uitgebreid, door toevoeging van een of twee vertrekken in een uitbouw, die met de lengterichting rechthoekig op de rooilijn van het gebouw is geplaatst, op de wijze als in fig. V (blz. 154) is aangegeven. De eerste en de tweede verdieping vormen op overeenkomstige wijze volledige woningen.

Deze bouwwijze heeft tot zeer ongunstige huizengroepering geleid, omdat de betrekkelijk diep uitspringende uitbouwen, de toetreding van licht en van lucht en van zonnestralen in hooge mate kunnen belemmeren.

Daar de zogenaamde uitbouwkamers niet afzonderlijk

IX. GEMEENTELIJKE WONINGBOUW TE SCHEVENINGEN.

toegankelijk kunnen gemaakt worden, omdat de ruimte voor een gang ontbreekt, is de hier bedoelde indeeling niet geriefelijk.

De uitbouwkamers zijn buitendien koud door de groote muuroppervlakte, die aan wind en weêr is blootgesteld. De geschetste nadeelen heeft men op twee wijzen getracht te ondervangen en wel door het type voorgesteld in fig. VI (blz. 155), zoogenaamde tusschen-bouw-type en de vertrek-groepeering aangegeven in fig. VII, die in beginsel met eene „flat”woning overeenkomt. Bij beide typen wordt het maken van diepe uitbouwen en de daaraan klevende bezwaren vermeden.

De „flat”bouw fig. VII (blz. 156) biedt het gerief, dat alle vertrekken in ééne verdieping zijn vereenigd.

Als gemiddelde huurprijzen kunnen worden genoemd: van de woning volgens fig. V *f* 180 à *f* 200 per jaar
158

Fig. XI.

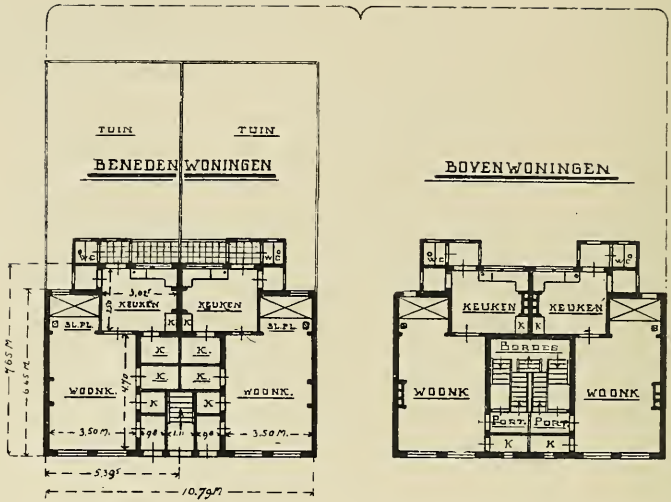
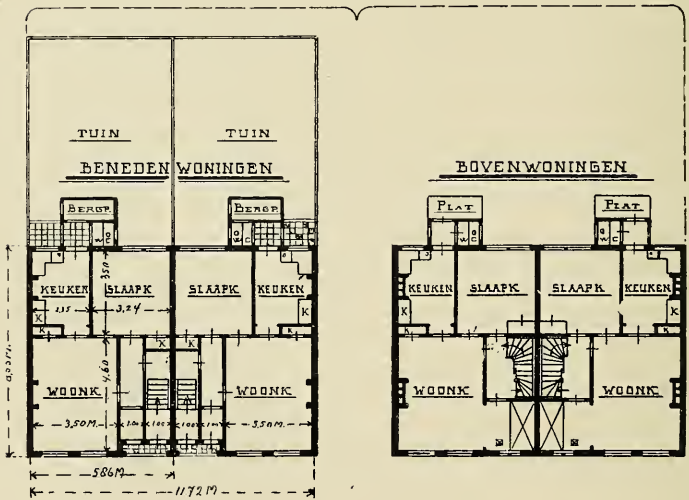

Fig. XIA.

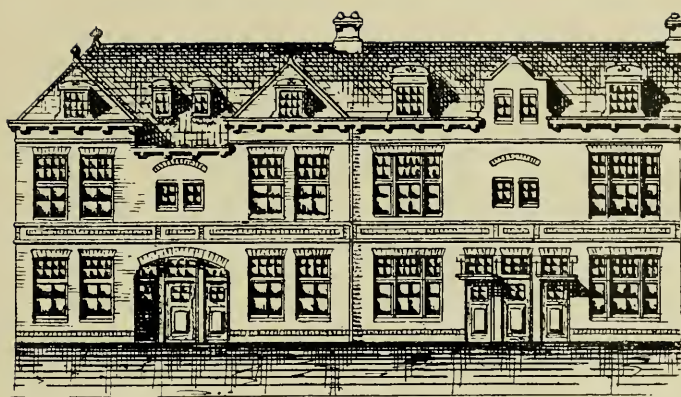

Fig. XII.

(*f*3.25 à *f*4.00 per week); van de woning volgens fig. VI *f* 300 à *f*400 per jaar en van de „flat”woning volgens fig. VII *f* 250 à *f* 350 per jaar.

Evenals in andere groote steden heeft ook in 's-Gravenhage de verzorging van de volkshuisvesting, wat woningen van lagen huurprijs aangaat, geleid tot plannen voor aanbouw van goedkoope woningen, zoowel door particulieren, al dan niet met geldelijken steun van Overheidswege, als direct van gemeentewege.

Slecht onderhoud van woningen, zeer ongunstige situatie, onvoldoende zorg voor rioleering, voor beschutting tegen weersinvloeden en zeker niet in de minste mate, slechte bewoning, hebben gevoerd tot de noodzakelijkheid van talrijke onbewoonbaarverklaringen.

Sedert het in werking treden van de Woningwet (wet van 23 Juni 1901 Staatsblad 158) zijn onbewoonbaar verklaard in den Haag 583 woningen, in Scheveningen 135 woningen.

Fig. XIII.

Dientengevolge is het aantal beschikbare woningen vrij belangrijk verminderd, in Scheveningen zelfs in die mate, dat ernstige woningnood niet ontkend kan worden. Ter voorziening in de behoefte aan woningen te Scheveningen, zijn van gemeentewege een 65 tal woningen gebouwd als onderdeel van een plan, waarvan fig. VIII (blz. 157) de situatie aangeeft, terwijl fig. IX (blz. 158) een deel der reeds uitgevoerde woningen voorstelt.

Voorts is door den Raad goedgekeurd een omvangrijk plan voor woningbouw aan de Zuid-Westzijde van het Afvoerkanaal, ontworpen door den architect C. L. de Koning, dat 658 woningen omvat, waarvan in eersten termijn 172 woningen van gemeentewege zullen worden gebouwd.

Fig. X (blz. 159) geeft van dit plan de situatie, terwijl in fig. XI (blz. 160) de indeeling en in de fig. XII en XIII (blz. 161, 162) de gevelontwerpen van eenige woningtypen zijn aangegeven.

Aanbouw van nieuwe woningen alleen is echter niet voldoende, om de bestaande inderdaad zeer onvoldoende toestanden op te heffen.

Noodig is, en daartoe zijn mede plannen in voorbereiding, op ruime schaal woningcomplexen te onteigenen en door amotie daarvan en door het traceeren van nieuwe straten, terreinen voor woningbouw beschikbaar te stellen.

SCHEVENINGEN c. 1750.

VIJFDE HOOFDSTUK.

SCHEVENINGEN.

r is in het eerste hoofdstuk slechts terloops gesproken van een bepaald en zeer eigenaardig deel der gemeente: het visschersdorp en de badplaats Scheveningen. Opzettelijk, immers voor de laatste 20 jaren moge ook dáár de ontwikkeling gedeeltelijk gelijke oorzaken hebben gehad als die van den Haag-zelf, in de vroegere geschiedenis, toen de afstand tusschen het visschersdorp en de grafelijke residentie in elk opzicht zooveel grooter was, be-

AAN HET STRAND TE SCHEVENINGEN C. 1770.

heerschten andere invloeden den groei van het eerste. Scheveningen, dat wij het eerst tegenkomen in een oorkonde van 1284, is dus zeker even oud, en misschien wel ouder dan den Haag. In elk geval was het in den beginne wat grooter. Maar die verhouding is niet lang zoo gebleven: het visschersdorp, slecht beschermd tegen de gevaren, die de nabuurschap van de zee medebracht, kon zich moeilijk staande houden. Herhaaldelijk werd het bij hevige stormvloed en geteisterd. Zoo werd in 1470 een groot deel van het dorp met de kerk in zee verzwolgen, en hetzelfde lot onderging in 1570 al wat benoorden de toen gespaarde kerk stond. De, in de vischvangst een weinig ruim en ongetwijfeld onzeker bestaan vindende, bevolking kwam dergelijke rampen dan ook slechts met heel veel moeite en niet zonder hulp van buiten weer te boven. Het spreekt van zelf dat van groei en uitbreiding weinig sprake kon zijn. Dit 166

DE KEIZERSTRAAT.

werd eerst langzamerhand anders, toen de ontwikkeling van den Haag in de 17de eeuw oorzaak was, niet slechts dat men voor de gevangen visch een goede afzetmarkt vond, maar ook, dat het dorp-zelf „een vermaeck” werd voor de inwoners van den Haag en vooral voor de vreemdelingen, iets dat door het aanleggen van den grooten straatweg (in 1663) zeer werd in de hand gewerkt. Maar hier dient toch de nadruk gelegd te worden op het zeer langzame van den groei. Slechts in de achttiende eeuw is er nog al druk gebouwd.

IN DE VISSCHERSWIJK TE SCHEVENINGEN.

De „Fransche tijd” was voor het dorp al evenmin gunstig als voor de naburige stad, en de klacht over armoede en achteruitgang weerklonk luide. De voorwaarden voor betere tijden werden eerst vervuld toen men van den Haag uit trachten ging Scheveningen te helpen. De eerste poging, in 1828 begonnen, maar eerst in '58 voltooid, was het graven van het Kanaal; door den langen duur van den aanleg liet ook het succes op zich wachten. Gelukkiger was men met het Badhuis, dat, op initiatief van den Scheveninger J. Pronk opgericht, weldra door de gemeente als stedelijk badhuis werd geëxploiteerd. Dit bracht extra bedrijvigheid naast de altijd eenigszins wisselvallige visscherij, en later ook de voordeelen van geregelde verkeersdiensten. Maar het tegenwoordig Scheveningen dateert toch pas van 168

IN DE VISSCHERSWIJK TE SCHEVENINGEN.

later tijd. In 1883 begon de Mij. „Zeebad Scheveningen” de exploitatie van het voorheen stedelijk badhuis als een voor een wereldbadplaats ingericht Kurhaus, en het feit dat dit gelukte, deed aan de badplaatszijde van het dorp niet slechts de villawijken ontstaan, maar ook ter weerszijden van het als binnenhaven gebruikte Kanaal een wijk van arbeiderswoningen, die vooral in de jaren na 1900 zéér is toegenomen. Van Scheveningen uit begon men nu naar den Haag toe te bouwen, langs den Ouden Weg, langs de Parklaan, langs den Badhuisweg. Het Van Stolkpark, aangelegd in 1882, had reeds vroeger het voorbeeld gegeven. Vooral achter den Scheveningschen Weg bouwde men druk en in den laatsten tijd is niet slechts langs de Stadhouderslaan, maar ook reeds langs de Frederik-Hendriklaan aan-

STRANDGEZICHT.

WANDELHOOFD MET KURHAUS.

IN DE VISSCHERSWIJK TE SCHEVENINGEN.

sluiting met de van den Haag uit begonnen bouw verkregen.

Aan den anderen kant van het dorp is het zoogenaamde Belgische Park naar de zijde van den Haag nog vrijwel geïsoleerd; maar de aansluiting naar de zijde van het Kurhaus zoo goed als voltooid.

Dit alles hangt dus samen met de ontwikkeling van Scheveningen als badplaats eenerzijds, en met die van den Haag anderzijds, immers de zeelucht en de nabijheid van „de Boschjes” doen vele Hagensers hun

IN DE VISSCHERSWIJK TE SCHEVENINGEN

woonplaats naar den Scheveningschen kant verleggen. Maar het eigenlijke dorp is nog meer visschersdorp dan badplaats. Met een, in Nov. 1904 gereedgekomen, haven had men gehoopt een bloeitijdperk voor de visscherij te zullen kunnen in het leven roepen. Er zijn echter aan de haven nog bezwaren verbonden die moeten opgeheven worden, alvorens dit succes kan komen. Niettegenstaande dat is de visscherij nog van groote beteekenis en neemt zij zelfs in belangrijkheid toe, zoodat ook in het eigenlijke visschers-

172

WANDELHOOFD.

dorp aan de zijde van haven en vuurtoren een niet onbelangrijke groei valt waar te nemen.

Het oudste gedeelte van het dorp, de Keizerstraat, vertoont nog slechts weinige huizen, welke aan vroeger dagen duidelijk herinneren, de Kerk is een eenvoudige dorpskerk uit het einde der vijftiende eeuw. Zoodra men de zee nadert, treffen de bouwwerken van den modernen tijd het meest, in de eerste plaats de ruime kloeke strandboulevard, langs het geheele strand van den Haven af, wiens hoofden in zee gebouwd zijn.

Even links van den ingang der Keizerstraat staat boven op het Duin de in 1863 ter herinnering aan de landing daar ter plaatse, in 1813 van den Souvereinen Vorst, Willem I, opgerichte Gedenknaald.

Vóór de groote hotels wemelt het van badstoelen, van het Kurhaus uit is een wandelpier in zee gebouwd, welke mede een der aantrekkelijkheden der badplaats is. De grootsche aanleg van dit alles, maar bovenal het breede strand, het schitterend vergezicht langs de duinen en ten slotte de wijde oneindigheid van de zee werken er toe mede om op de talloozen, die hier voor korter of langer tijd komen genieten, een onvergetelijken indruk te maken.

Zoo is den Haag door Scheveningen de eenige groote stad aan de Nederlandsche kust geworden, Scheveningen door den Haag de eenige badplaats die naast de genoegens van het strandleven de voordeelen bieden kan van het groote stadsverkeer; eene wisselwerking welke zichtbaar tot beider voordeel strekt.

BEZUIDEN HET KURHAUS.

INHOUD.

	Blz.
EERSTE HOOFDSTUK	1
I. Geschiedenis door dr. H. E. van Gelder	1
II. Monumenten door dr. H. E. van Gelder	23
Binnenhof	23
Buitenhof	28
Stadhuis	29
Groote Kerk	32
Kloosterkerk	33
Nieuwe Kerk	34
Particuliere Huizen	36
	175

	Blz.
III. Musea Bezienswaardigheden, door dr. H. E. v. Gelder	43
Mauritshuis.	43
Gemeente-Museum.	47
Museum Mesdag.	52
Museum de Gevangenpoort	58
Museum Kunstnijverheid	60
Huis ten Bosch	61
Museum Meermanno-Westreenianum	62
Panorama Mesdag	63
IV. Wetenschappelijke Instellingen, door dr. H. E. van	
Gelder.	63
Kon. Bibliotheek	63
Kon. Penningkabinet	64
Rijks-Archief	64
Gemeente-Archief	65
Krijgsgeschiedkundig Archief.	65
Koninklijk Huisarchief	65
V. Het Vredespaleis, door J. Jurriaan Kok	67
VI. Plantsoenen, door Mr. J. A. H. Bar. v. Zuylen v. Nyevelt	77
Plantsoenen	77
Scheveningsche Boschjes	82
Nieuwe Scheveningsche Boschjes	85
Houtrust.	86
Haagsche Bosch	86
TWEEDE HOOFDSTUK, door J. A. Lindo.	93
I. Ligging.	93
II. Rioleering.	98
III. Bestrating	100
IV. Bevolking	105

	Blz.
V. Bestuur der Gemeente	106
VI. Middelen van Bestaan, Handel, Verkeersmiddelen, Industrie	106
VII. Koninklijke Paleizen, Regeerings- en Bestuursge- bouwen.	113
VIII. Plan van Uitbreiding	115
IX. Nieuwe Verkeerswegen in de Oude Stad	118
DERDE HOOFDSTUK, door J. A. Lindo, met medewer- king van gemeentelijke hoofdambtenaren	119
I. Financiën	119
II. Gemeentebedrijven	122
Drinkwatervoorziening	122
Gas	124
Electrische sterkstroom	125
Telefoon	126
Gem. Slachthuis	128
Gem. Grondbedrijf	129
III. Havens.	130
IV. Onderwijs	134
V. Kunsten en Wetenschappen	142
VI. Gemeente-Ziekenhuizen	145
VII. Bank van Leening	146
VIII. Zwem- en Badinrichting	146
IX. Brandweer	147
X. Gemeentelijke Reinigingsdienst en Gemeentelijke Ontsmettingsdienst	149

	Blz.
VIERDE HOOFDSTUK	151
Woningtypen, door A. J. M. Stoffels.	151
VIJFDE HOOFDSTUK.	165
Scheveningen, door dr. H. E. van Gelder	165

HET WANDELHOOFD.

's-GRAVENHAGE in 1913.

Schaal 1 à 25.000.

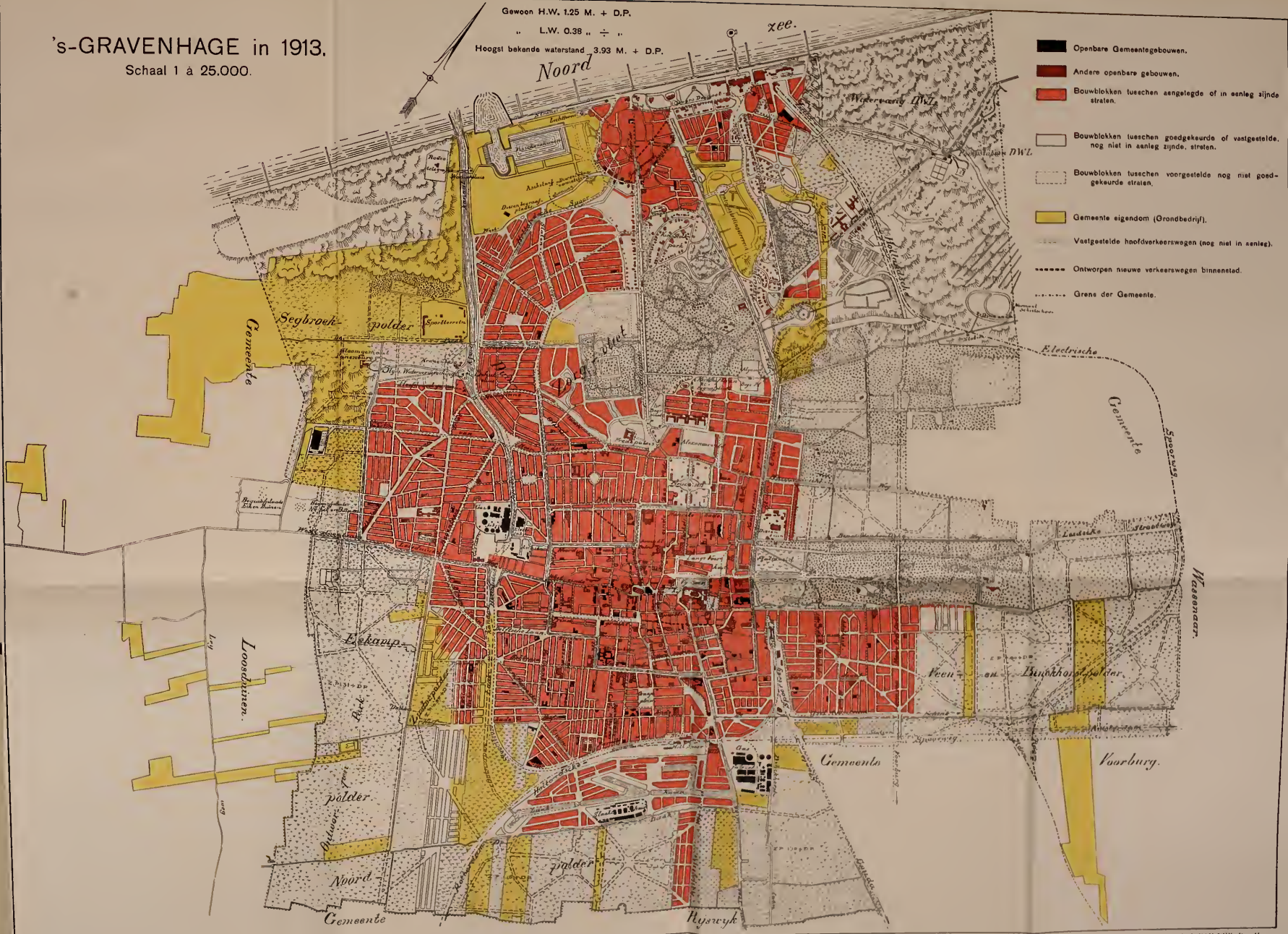
Gewoon H.W. 1.25 M. + D.P.

„ L.W. 0.38 „ + „

Hoogst bekende waterstand 3.93 M. + D.P.

zee.

Noord

- Openbare Gemeentebouwen.
- Andere openbare bouwen.
- Bouwblokken tusschen aangelegde of in aanleg zijnde straten.
- Bouwblokken tusschen goedgekeurde of vastgestelde, nog niet in aanleg zijnde, straten.
- Bouwblokken tusschen voorgestelde nog niet goedgekeurde straten.
- Gemeente eigendom (Orondbedrijf).
- Vastgestelde hoofdverkeerswegen (nog niet in aanleg).
- Ontworpen nieuwe verkeerswegen binnenstad.
- Grens der Gemeente.

Dit boekje werd in opdracht van het Gemeente-
bestuur samengesteld door eene Commissie,
bestaande uit de Heeren:

DR. C. LELY, Wethouder, *Voorzitter*.

MR. J. A. H. BARON VAN ZUYLEN VAN NYEVELD,
Lid van den Gemeenteraad.

J. JURRIAAN KOK, Lid van den Gemeenteraad.

J. A. LINDO, Directeur van Gemeentewerken.

A. J. M. STOFFELS, Directeur van het Gemeen-
telijk Bouw- en Woningtoezicht.

DR. H. E. VAN GELDER, Gemeente-Archivaris en
Directeur van het Gemeente-Museum, *Redacteur*.

MR. P. C. E. VOLLGRAFF, *Secretaris*.

□ FOTO'S DER FIRMA M. M. COUVÉE. □

□ DRUK VAN MOUTON & Co., DEN HAAG. □

1914

0 029 987 429 1